

ระยะทางไปมณฑลภาคพายัพ

พระพุทธศักราช ๒๔๖๕

เรียบเรียงโดย

พระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์ (ทอง จันทรางศุ)

มีกรรมสิทธิ์ตามพระราชบัญญัติ

กั๓๕๒

ระยะทางไปมณฑลภาคพายัพ

พระพุทศักราช ๒๔๖๕

เรียบเรียงโดย

พระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์ (ทอง จันทรางศุ)

มีกรรมสิทธิ์ตามพระราชบัญญัติ

พิมพ์ที่โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร

๒๐
บอกแก้คำผิด

๑ คำปรารภหน้า	๒ บรรทัด	๑๑ คำว่า	เดิม	แก้ไข	ตาม		
	”	๑๓	”	ทา	”	ทาง	
๒	หน้า ๒	”	๑๔	”	หลัง	”	หลัง
๓	หน้า ๔	”	๑๕	”	กล	”	กลป
๔	หน้า ๕	”	๑๖	”	ฏ	”	ฏ
๕	หน้า ๕	”	๑๗	”	น	”	น
๖	หน้า ๕	”	๑๘	”	เหนือ	”	เหนือ
๗	หน้า ๑๘	”	๑๙	”	มมกำเมือง	”	มมกำแพงเมือง
๘	หน้า ๑๘	”	๒๐	”	กำเมือง	”	กำแพงเมือง
๙	หน้า ๒๘	”	๒๑	”	ท	”	ท
๑๐	หน้า ๓๓	”	๒๒	”	มณฑล	”	มณฑล
๑๑	หน้า ๓๖	”	๒๓	”	ตั้ง	”	ตั้ง
๑๒	หน้า ๔๓	”	๒๔	”	มอ	”	มอ
๑๓	หน้า ๕๓	”	๒๕	”	แล้ว	”	แล้ว
๑๔	หน้า ๕๖	”	๒๖	”	คาน	”	คาน
๑๕	หน้า ๖๓	”	๒๗	”	ท	”	ท
๑๖	หน้า ๖๔	”	๒๘	”	คน	”	คน
๑๗	หน้า ๖๘	”	๒๙	”	หยก	”	หยก

คำปรารภ

ข้าพเจ้าได้ตาม ๆ พณ ฯ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยไปตรวจราชการมณฑลภาคพายัพ ขากลับต้องเรือจากเชียงใหม่มาขึ้นรถไฟที่ปากน้ำโพ เมื่อได้ไปเห็นภูมิประเทศแถบนั้นมาแล้วจึงทำให้เกิดความปรารถนาที่จะเขียนระยะทางไว้ เหตุที่ทำให้เกิดความปรารถนาตั้งนั้นคือ

๑ เห็นว่าการทราบลักษณะภูมิประเทศในเขตรับขึ้นเกิดเมืองบิทรของตนนั้นเป็นการสมควรอย่างยิ่ง การที่ได้มีโอกาสไปเห็นมณฑลพายัพนั้นเป็นมณฑลไกลซึ่งอยู่ชายพระราชอาณาเขตรู้กันว่า เป็นลาภ แต่เมื่อเห็นแล้วใช้แต่ความจำไม่จดไว้ไม่เท่าไร ความจำนั้นก็ย่อมลบลืม การที่ได้ไปเห็นมากก็จะรู้ประโยชน์น้อย

๒ เห็นว่าในเวลาขึ้นรถไฟสายเหนืออีกไปสุดทางลงที่นครเชียงใหม่ซึ่งเป็นเมืองที่รอการบำรุงอยู่แล้ว เพราะฉะนั้นครั้นขึ้นนั้นนับแต่จะเปลี่ยนรูปโฉมใหม่ในมณฑลผลิตผลแปลกตาขึ้น ผู้ที่มีความกระหายอยากเห็นบ้านเกิดเมืองบิทรของตนเจริญขึ้นโดยรวดเร็วขึ้น ถ้าไม่ได้เห็นมณฑลภาคพายัพในเวลาขึ้น แต่ได้ไปเห็นใน ๑๐ ปีข้างหน้าก็สงสัยว่า ข้างที่จะเสียใจว่า ความเจริญของมณฑลนั้นหายไป เพราะไม่ได้เห็นความเป็นอยู่ในเวลานั้นเป็นเครื่องวัด ถ้าได้เขียนไว้บ้างถึงไม่ละเอียดก็พอช่วยให้เป็นเครื่องวัดได้บ้าง

๓ เห็นว่าทางเรือจากเชียงใหม่ลงมาปากน้ำโพหรือกรุงเทพฯ นั้นปัจจุบันแต่ละวันมีผู้ขึ้นลงน้อยลงไป เพราะขบวนรถทางรถไฟรวดเร็วไม่เสียเวลา

นานทั้งค่าโดยสานแลค่าใช้จำยอื่น ๆ ก็ถูกกว่าขึ้นล่องทางเรือ จึงเป็นการ
ควรที่จะกระยะทางแลภูมิประเทศทางเรือไว้ด้วย

๔ เห็นว่าเมื่อใดกล่าวลักษณะของภูมิประเทศเป็นทำนองภูมิศาสตร์
แล้ว ก็ควรกล่าวถึงประวัติของนครหรือวัตถุบางอย่างไว้บ้าง ถึงจะ
เป็นของไม่แปลกสำหรับผู้มีความรู้ความชำนาญในเรื่องโบราณคดี ก็เป็น
การแปลกสำหรับคนที่ไม่มีความรู้ความชำนาญเพียงชั้นข้าพเจ้า

ขอกล่าวไว้เสียด้วยว่าประวัติต่าง ๆ ที่นำมากล่าวในที่นั้น ได้
อาศัยเก็บจากพงศาวดารบ้าง คำานานโยนกบ้าง การเล่าหรือเขียน
ประวัติของสถานหรือวัตถุใด ๆ ของบรรพชนในสมัยโน้นมักมีคติชอบที่
จะพรรณนาเกี่ยวพันเข้าไปในทางสาสนาบ้าง ในทางอิทธิปาฏิหารของ
บุคคลบ้าง ผู้จัดทำต่อมาแม้ในระยะทางสมัยนี้จึงจำต้องเจริญรอยเดิม

การแต่งรูปที่จะเขียนดังกล่าวนั้นจึงเป็นการที่น่าจะต้องพิจารณาถึงอะ
ไร ๆ หยุมหยมอยู่บ้าง ซึ่งไม่เหมาะแก่ที่จะเป็นรายงานในทางราชการ
จึงได้ปลีกเสียคนละทางทีเดียว เพราะมีเวลาได้พิจารณาเห็น้อยแล
เพราะความชำนาญในทางโบราณคดีก็ไม่มี หากจะมีการผิดพลาดบ้าง
ก็หวังว่าผู้ที่ได้อ่านคงให้อภัยแก่ข้าพเจ้า

พระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์

วันที่ ๒๐ พฤษภาคม พระพุทธศักราช ๒๔๖๖

ระยะทางไปเชียงใหม่

การเดินทางไปเชียงใหม่ด้วยรถไฟในเวลานั้นนั้น ถ้าไปธรรมดา ซึ่งมีอยู่ทุกวันออกจากกรุงเทพ ฯ ต้องไปนอนปากน้ำโพ จากปากน้ำโพ นอนอุตรดิตถ์ จากอุตรดิตถ์นอนลำปาง จากลำปางนอนเชียงใหม่ แต่ถ้าไปโดยรถด่วนซึ่งมีออกจากกรุงเทพ ฯ อาทิตย์ละ ๒ วัน คือ วันอาทิตย์ กับวันพุธเวลา ๔.๓๐ ล,ท, ถึงเชียงใหม่ในวันรุ่งขึ้นเวลา ๒.๐๐ ล,ท, เศษ

การที่ไม่มีรถไฟเป็นระยะนอนที่พิศณุโลกนั้น จึงเป็นการนำเสีย คายอยู่ข้างที่ ทำให้ผู้โดยสารอย่างรีบด่วน แลพ่อค้าเล็ก ๆ น้อย ๆ ซึ่งไม่สามารถจะเข้าคู่สินค้าโดยเฉพาะของตนเอง ซึ่งอยู่ในจังหวัดแล อำเภอรายทางเช่นพิริตร ขางมุลนาค (ทางพักสินค้าของเพชรบูรณ์ แลหล่มสัก) พิศณุโลก ต้องได้รับความลำบากเป็นอันมาก

วันที่ ๒๔ มกราคม พ.ศ. ๒๔๖๕ เวลา ๔.๓๐ ล,ท, จากกรุงเทพ ฯ
วันที่ ๒๕ มกราคม พ.ศ. ๒๔๖๕ เวลา ๔.๐๐ ก,ท, ถึงจังหวัดพิศณุโลก (ระยะทาง ๓๘๘ กิโลเมตร) วันที่ ๒๖-๒๗ พักอยู่ที่จังหวัดพิศณุโลก

จังหวัดพิศณุโลกเป็นเมืองตั้งว่าการมณฑล ตั้งอยู่ริมฝั่ง
น้ำ่าน ฝั่งขวาเป็นทิวเขาการกองพลทหารบกที่ ๗ วังเก่า ศาลา
รัฐบาลมณฑล, ศาลมณฑล, ทำเนียบสมุหเทศาภิบาลและบ้าน
ข้าราชการกองมณฑลทุกแผนก ฝั่งซ้ายเป็นโรงพักตำรวจเรือนจำ
ที่ว่าการอำเภอ โรงพยาบาลเบญจมาศทิศ และทราบว่าหอคอยเขียน
ที่คั่นก็จะสร้างขึ้นฝั่งนี้ จวนผู้ว่าราชการจังหวัด ที่พักข้าราชการ (เคย
เป็นพลับพลา) และตลาด

ศาลารัฐบาลมณฑลเป็นเรือนชั้นเดียว มีมุขยื่นออกไปทางข้าง
หลัง สร้างครั้งเจ้าพระยาสุรสีห์เป็นสมุหเทศาภิบาล ต่อมาเคียวก็นั่ง
กว้างขวางพอที่จะทำงานรวมกันได้ทุกแผนก แต่อายุเข้าเขตรัฐรา
โยบ้างแล้ว

ทำเนียบสมุหเทศาภิบาลเป็นเรือนไม้ ใต้ถุนสูง กว้างขวางพอ
สมควร

บ้านข้าราชการมณฑลตั้งอยู่ทางทิศใต้ศาลารัฐบาลมณฑลข้าง
เหนือบ้าง เป็นเรือนไม้ชั้นเดียว ใต้ถุนสูงโดยมากแต่ลานบ้านเป็นป่า
พงรกเกือบทุกบ้าน

โรงพักตำรวจภูธรตั้งอยู่นอกกำแพงเมือง ใต้ถุนสามชั้น คือ
คาน้ำใต้ถุนสายลำนํ้า คานข้างใต้ ใต้ถุนสถานรถไฟ คานหลังมี
ถนอมอีกสายหนึ่ง คานข้างเหนือติดกำแพงเมือง

เรือนจำกำแพงก่ออิฐถือปูน เรือนที่ซึ่งนักโทษเป็นเรือนใต้ถุนสูง
กว้างขวางพอควร

ที่ว่าการอำเภอเป็นเรือนไม้ ใต้ถุนสูง มีมุขกลางตามแบบของ
กระทรวงมหาดไทย จวนผู้ว่าราชการจังหวัดเป็นเรือนไม้สองชั้น แต่
ย่อมขึ้นข้างคับแคบ

โรงพยาบาลเบญจมาชุกี ตั้งอยู่บนเนินหน้าลงถนนจากสถานี
รถไฟเป็นเรือนไม้ ใต้ถุนสูงสองหลังย่อม ๆ หลังนอกเป็นที่ทำการของ
แพทย์ หลังในเป็นที่สำหรับคนไข้อยู่ จุคนไข้ได้ประมาณ ๖-๗ คน
ข้างหน้ามีสนามหญ้ากว้างขวางพอสมควรกับถานะที่เป็นโรงพยาบาล

ตำนานเมืองพิษณุโลกโดยย่อ

เมื่อก่อนพุทธศักราช ๑๕๐๐ ปี เวลานั้น เมืองเชียงใหม่มีอำนาจมาก มีพระเจ้าแผ่นดินปกครองเมืองเชียงใหม่องค์หนึ่ง ทรงพระนามว่า พระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎก เพราะท่านทรงรอบรู้พระคัมภีร์ในพระพุทธศาสนา มาก แลทรงจัดการทะนุบำรุงพระพุทธศาสนาในเมืองเชียงใหม่ให้รุ่งเรือง จึงเรียกรพระนามเช่นนั้น ถึงว่าพระองค์จะทรงพระราชศรัทธาเช่นนั้น ก็หาได้เจ้้นที่จะแผ่พระบรมเขษณภาพ และพระราชอาณาเขตให้กว้างขวางไม่ ทรงเห็นว่ากำลังเมืองศรีสัชนาลัยอ่อนแอลง จึงได้ยกทัพลงมาตีเมืองศรีสัชนาลัย พระเจ้าแผ่นดินกรุงศรีสัชนาลัยในเวลานั้นทรงพระนามว่า พระเจ้าพะสุราช โปรดให้ตั้งแต่งพระนครบริรักษ์เป็นสามารภ กองทัพทางเชียงใหม่เข้าเมืองศรีสัชนาลัยไม่ได้ ตั้งรับรบขับเขี้ยวไฟพลุปลั้มตายลงด้วยกันทั้งสองฝ่าย ในที่สุดก็เลยทำความสงบศึก เริ่มกระทำทางพระราชไมตรีต่อกัน พระเจ้าพะสุราชถวายราชธิดาองค์หนึ่ง ทรงพระนามพระประทุมมาเทวีแก่พระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎก ๆ ทรงตั้งไว้ในตำแหน่งพระอรรคมเหษี มีพระราชโอรสด้วยกัน ๒ พระองค์ ๆ หนึ่ง ทรงพระนามว่า เจ้าไกรศรีราช อีกองค์หนึ่ง ทรงพระนามว่า เจ้าชาติสาคร พระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎก ทรงพระราชดำริที่จะผูกพันกับกรุงศรีสัชนาลัยไว้ ให้มั่นคง เพื่อแผ่ขยายอาณาเขตมาทางเขตรแดนกรุงละโว้ จึงทรงพระราชดำริให้สร้าง

นครขึ้นที่ใกล้แม่น้ำร่วมแควแม่ยมแลแม่น้ำแควตัวนอก เวลานั้น
 เรียกกันว่า ๒ แคว อีกแห่งหนึ่ง จึงทรงชี้แจงพระราชประสงค์ให้พระ
 เจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตไทยอ้างว่า เป็นการซึ่งจะป้องกันข้าศึกละไว้ที่
 จะยกขึ้นไปย่ำยีพระราชอาณาเขตร์กรุงศรีสัตนาคนหุต แลคิดจะให้พระราช
 ไอรสอันเป็นพระราชนัดดาของพระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตลงมาครอบครอง
 เมืองนั้น เมื่อพระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตทรงเห็นด้วยแล้ว จึงมีรับสั่งให้
 จ่านกรอ้ง และจำการบุญ คุณไพร่พลลงมาจัดการสร้างเมืองขึ้น ได้
 เริ่มสร้างกำแพงเมืองในเวลาเช้าวันศุกร์ เดือน ๓ ขึ้นค่ำ ๑ ปีฉลูเบญจศก
 จุลศักราช ๓๓๕ พระพุทธศักราช ๑๘๙๖ กำหนดกำแพงเมืองที่จะ
 สร้างนั้นว่าโดยยาว ๕๐ เส้น โดยกว้างลึกเข้าไปจากฝั่งน้ำข้างละ ๑๐ เส้น
 ๓๕ วา จ่านกรอ้งสร้างฝั่งตะวันตก (ฝั่งขวา) จำการบุญสร้างฝั่งตะวัน
 ออก (ฝั่งซ้าย) ทำการแข่งกัน ๓ ปีกับ ๗ เดือนจึงสำเร็จ แล้วส่งข่าว
 ขึ้นไปกราบทูลพระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎก จึงได้เสด็จยกพลพาหิยาทัพ
 พร้อมด้วยพระอรรคมเหสีพระราชโอรสทั้ง ๒ พระองค์ลงมาตั้งพลับพลา
 อยู่ใกล้เมืองประมาณ ๑๐๐ เส้น ดำรัสให้ตั้งการพระราชพิธีกลาบทวี
 และมงคลการสร้างเมืองใหม่ พระราชทานนามเมืองฝั่งตะวันออกว่า
 เมืองพิศณุโลก ฝั่งตะวันตกว่าเมืองโชนบุรี แล้วเสด็จเข้าไปตั้งพระ
 ราชวังอยู่ฝั่งตะวันตก ประทับอยู่นานจนได้ให้หล่อพระพุทธรูปศิลา
 พระพุทธรูปศิลา

ผู้ชำนาญโบราณคดีบางท่านลงความเห็นว่ เมืองพิศณุโลกนั้น
ชั้นเดิมพวกขอมสร้าง ข้างฝั่งตะวันออกตรงวัดพามณีใต้เมืองเดิมน
ลงไปประมาณ ๒๐๐ เส้น เพราะพระปรางค์ก่อด้วยศิลาแลง เป็นฝีมือ
ขอมเป็นหลักฐานอยู่ แต่คงจะเป็นเมืองน้อยและจะชื่อใดไม่ปรากฏ
ต่อมาจึงย้ายขนมาตั้งที่ต้งเมืองเดิมน เรียกว่าเมืองสองแคว เพราะ
ตั้งอยู่ในระหว่างลำน้ำน่านกับลำน้ำยม และต่อมาจึงสร้างเป็นเมืองใหญ่
เมื่อราว พ.ศ. ๑๙๐๐ แลลงความเห็นอีกด้วยว่า ที่ว่าพระเจ้าศรีธรรม
ไตรปิฎกเป็นผู้สร้างนั้นในพงศาวดารเมืองเชียงใหม่และพงศาวดารเมือง
ไตในประเทศลานนาหาได้ปรากฏข้อความนั้น หรืออ้างพระนามพระเจ้า
ศรีธรรมไตรปิฎกไม่ คงจะเป็นพระเจ้าธรรมราชาลิไทย พระเจ้าแผ่นดิน
ในพระราชวงศ์พระร่วงกรุงสุโขทัยเป็นผู้สร้าง

ในส่วนกำแพงเมืองที่ตั้งอยู่ ๒ ฝั่งนั้น ผู้ชำนาญโบราณคดี
บางท่าน ลงความเห็นว่ เดิมทีเคยว เมืองพิศณุโลก เห็นจะตั้งอยู่ทางฝั่ง
ตะวันออกของลำน้ำปากเคยว ลำน้ำเดิมนเดิมคงเป็นคลองขุดสำหรับ
ไขน้ำเข้าไปใช้ในเมือง ท่านองเคยวกับคลองหลอด กรุงเทพ ฯ
ภายหลังสายน้ำก็คลองที่ขุดนั้นจนกว้างกลายเป็นแม่น้ำ และลำน้ำเก่า
นั้นเขิน เมืองพิศณุโลกจึงกลายเป็นเมืองนอกแตก ความสันนิษฐาน
ดังนี้ ก็เพราะทางด้านตะวันตกยังมีลำน้ำเก่าเป็นแนวอยู่ ผ่านตำบลบ้าน
คลองไปออกที่ใต้เมืองเดิมน ทำนทานการสร้างเมืองพิศณุโลกโดยย่อ
มีดังนี้

วังเก่าตั้งอยู่ฝั่งขวา (ฝั่งตะวันตก) เหนือศาลารัฐบาลมณฑล
ยังมี แต่ เนินดิน แนว กำแพง วัง กับ สระ ข้าง พระราชมณเฑียรและศาล
เทพารักษ์สิ่งอื่น ๆ ไม่มีปรากฏ สมเด็จพระราชาธิบดี ที่อุดรกรุงศรี
อยุธยาได้เคยไปประทับอยู่ที่พระราชวังนี้หลายพระองค์ คือ สมเด็จพระ
พระบรมไตรโลกนาถพระองค์ ๑ สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ พระองค์ ๑
สมเด็จพระบรมราชาหน่อพุทธางกูรองค์ ๑ สมเด็จพระมหาธรรมราชา
องค์ ๑ สมเด็จพระนเรศวรมหาราชองค์ ๑ รวม ๖ พระองค์ด้วยกัน

นอกเมืองทางด้านตะวันออกที่ตรงบริเวณสถานีรถไฟ เดิมเป็นสระ
เรียกสระแก้ว แต่โบราณเป็นที่ทำพิธีสำหรับทรงสนานเวลามีไชยชนะศึก
สระนี้เคยวันขวิดเวรรถไฟกินเสีย แลเก็บขยะไม่เห็นอยู่แล้ว

ตลาดเมืองพิษณุโลกตั้งอยู่ทางทิศใต้ นอกกำแพงเมือง ตั้งยาวไป
ตามลำน้ำเป็น ๒ แถว มีถนนชั้นกลาง เคียงคูน้ำไหลลงไป เพราะรถไฟ
ไม่ได้มาพักนอนที่นี่

ทางใต้เมืองนี้มี โบราณวัตถุที่น่าสนใจอยู่อีกแห่ง ๑ ก็คือ วัดจุฬามณี
ห่างจากเมืองลงไปประมาณ ๒๐๐ เส้น เดิมพวกขอมสร้าง ภายหลัง
สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงพระราชดำริที่จะทรงผนวช จึงโปรด
ให้สร้างโบสถ์วิหาร และกุฏิขึ้น เมื่อ พ.ศ. ๒๐๐๗ และเสด็จออกทรง
ผนวช เมื่อ พ.ศ. ๒๐๐๘ อยู่ ๘ เดือนกับ ๑๕ วันจึงลาผนวช แต่ก็ไม่มี
อะไรเหลือแล้ว นอกจากเป็นโคกถมดินมีรอยก่ออิฐบ้าง ก็ยังมี
มณฑปพระพุทธรูปและศิลาจารึก ครั้งสมเด็จพระนารายณ์เล่าเรื่อง
สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถสร้างวัดจุฬามณี และออกทรงผนวช

สิ่งที่สำคัญที่สุดและเป็นศรีของมณฑลพิศณุโลก หรือจะว่า ๆ
 เป็นศรีของมณฑลแถบเหนือก็ไม่ผิดนั้น คือ พระพุทธชินราช ซึ่ง
 ประดิษฐานอยู่ที่วัดมหาธาตุ ในกำแพงเมืองริมแม่น้ำวังตะวันออก วัดนี้
 เป็นวัดใหญ่ มีพระศรีรัตนมหาธาตุเป็นรูปปรากฏอยู่กลาง พระมหาธาตุ
 นี้ของเดิมสร้างครั้งกรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรง
 แปลงเป็นพระปรางค์เมื่อเสด็จไปประทับอยู่เมืองพิศณุโลก แลยกเมือง
 พิศณุโลกเป็นราชธานี ว่าสร้างเสร็จเมื่อ พ.ศ. ๒๐๒๕ (แต่กระเบื้อง
 ทองที่ประดับยอดพระปรางค์นั้นเป็นของเจ้าจอมมารดาแล ในรัชกาลที่ ๕
 มีศรัทธาให้สถาปนาขึ้น) รอบพระมหาธาตุ มีพระระเี่ยงแลวิหารสี่ทิศ
 วิหารหลวงอยู่ที่ทิศตะวันออก วิหารพระพุทธชินราชอยู่ที่ทิศตะวันตก วิหาร
 พระพุทธชินศรีอยู่ที่ทิศเหนือ วิหารพระสาสดาอยู่ที่ทิศใต้ วิหารทั้งสี่ทิศ
 ยังบริบูรณ์อยู่ตามเดิมแต่วิหารพระชินราชหลังเดียว มีบานประตู
 ประดับมุก ฝีมือช่างครั้งกรุงศรีอยุธยา เป็นของพระเจ้าบรมโกศสร้าง
 ถวาย (ที่อกเลาประชุมคนนับถือเอาผ้าขาวไปจำลองมาเป็นประเจียด)
 วิหารพระพุทธชินศรีกับวิหารพระสาสดานั้นของเดิมหักพังหมด พระบาท
 สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นใหม่ แต่เล็ก
 กว่าของเดิม และโปรดเกล้าฯ ให้ ขันพระพุทธรูปจำลองพระพุทธชินศรี
 และพระสาสดาไว้ในนั้นด้วย วิหารหลวงทางทิศตะวันออกนั้น เป็น
 ๕ ห้อง หักพังเหลือแต่ผนัง พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนมหาธาตุนี้ เป็น
 ๗ ฝีมือช่างครั้งกรุงเก่า สันนิษฐานกันว่าสมเด็จพระนเรศวรมหาราช
 ทรงสร้าง ยังบริบูรณ์อยู่ทั้งหลัง

ตำนานพระพุทธรูปชินราช

มีเนื้อความในหนังสือพงศาวดารเหนือว่า พระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎก ซึ่งสร้างเมืองพิษณุโลกนั้น ทรงดำริที่จะสร้างพระพุทธรูป ๓ องค์ จึงให้ช่างเชียงใหม่กับช่างสุโขทัยช่วยกันปั้นหุ่นพระพุทธรูปแล้วทรงเททองสำริดหล่อเมื่อวันพฤหัสบดีเดือน ๕ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ใญ่จอ (ประมาณว่าใน พ.ศ. ๑๙๐๗) สำเร็จเรียบร้อยแต่ ๒ องค์ คือ พระพุทธรูปชินศรีกับพระสาสกา แต่พระพุทธรูปชินราชนั้นต้องหล่ออีกหลายครั้งจึงสำเร็จ แล้วเอาเศียรทองที่เหลือจากหล่อพระพุทธรูป ๓ องค์นั้นหล่อพระพุทธรูปขนาดเล็กอีกองค์ ๑ เรียกกันว่า พระเหลือ ประดิษฐานไว้ในกุฏิใต้ต้นโพธิ์สามลำ้ว ซึ่งปลูกไว้ณะที่ทรงหล่อพระพุทธรูป ๓ องค์นั้น กุฏิพระเหลือนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงปฏิสังขรณ์ครั้งทรงผนวชเป็นสามเณรได้ตามเสด็จสมเด็จพระบรมชนกนาถขึ้นไปยังเมืองพิษณุโลก ครั้นในรัชกาลที่ ๕ ทรงจำลองพระพุทธรูปชินราชมาเป็นพระประธานวัดเบญจมบพิตรก็โปรดเกล้าฯ ให้ปลูกต้นโพธิ์ตรงที่หล่อนั้นอีกต้น ๑ และทรงหล่อพระเหลืออีกองค์ ๑ แต่โปรดเกล้าฯ ให้เชิญไปประดิษฐานไว้ณะเขาจำศีลเมืองลี้แล

พุทธลักษณะของพระพุทธรูปชินศรีและพุทธรูปชินราช แม้ดูในเวลานี้ก็เห็นได้ว่าเลือกเอาลักษณะที่งาม ในแบบอย่างพระพุทธรูปสุโขทัยกับเชียงใหม่มาผสมกัน จึงงามหาที่เปรียบมิได้ ผู้ที่ได้ไปนมัสการ

เมื่อได้เห็นแล้วยังเกิดความขบถใจไม่เบื่อเลย แต่พระสาสน์นั้น
ลักษณะต่างไป สดสักจนว่าจะเป็นฝีมือช่างชั้นหลัง ไม่ใช่สร้างยุค
เดียวกัน

ในจังหวัดพิษณุโลกนี้มีถนนหนทางพอสมควร ถนนที่นับว่าเป็น
สายยาวก็คือสายที่ขนานไป ๒ ข้างฝั่งน้ำ แต่ฝั่งทางตะวันออกได้รับความ
บ่ารุงดีกว่าทางฝั่งตะวันตกเพราะอยู่ในเขตรัชชานิคม

พลเมือง ๆ พิษณุโลกมีการทำนาเป็นพน ๆ ที่ดินยังว่างมาก มีพล
เมืองอีก ๓ เทศานกยังมีทว่างพอให้ทำนา

วันที่ ๒๘ มกราคม พ.ศ. ๒๔๖๕ เวลา ๘.๒๐ ก.ท. จากพิษณุโลก
โดยรถไฟเที่ยวธรรมดาลังสถานีเค่นไชย เวลา ๑.๓๐ ล.ท. ขึ้นรถยนต์
ไปทางทิศเหนือ ผ่านอำเภอสูงเม่นและโรงพยาบาลชาวอเมริกันถึง
จังหวัดแพร่ระยะทางประมาณ ๖๐๐ ไมล์

ที่เค่นไชยมีกองทหารราบ ๑๗ ตั้งอยู่ กับมีตลาดขายของ เพราะ
เป็นทรวมสินค้าซึ่งมาจากนครน่านและจังหวัดแพร่จะมาขึ้นรถไฟ

ถนนจากสถานีไปจังหวัดแพร่เป็นถนนที่กรมทางรับบำรุงรักษามีถม
หินข้าง แต่ยังไม่มั่นคงนัก ๒ ข้างทางมีบ้านเรือนข้าง บ้างก็ ซึ่งกรม
ป่าไม้ได้ปลูกเป็นทวอย่างข้าง นอกนั้นก็เป้นทุ่งนา

จังหวัดแพร่ตั้งอยู่ทางฝั่งตะวันออกของลำนายม มีกำแพงเมือง
ล้อมรอบ (เหลือแต่เชิงเทินดิน) กำแพงเมืองนี้ไม่ใช่เป็นรูปสี่เหลี่ยม

เป็นรูปคอรู แลกันสักกกลมไม่หักมุม ส่วนยาวทิศใต้ไปทิศเหนือ
ประมาณ ๓๔ เส้น ด้านสกัดทางทิศเหนือเคยประมาณ ๖ เส้น ๕ วา
ด้านสกัดทางทิศใต้กว้าง ๑๗ เส้น ๓๐ วา ในกำแพงเมืองมีถนนสายยาว
ตามส่วนยาวของกำแพง-๒ สายนอกนั้นมีถนนตัดถนนซอยอีกมาก ว่า
ด้วยถนนแล้วสำหรับในร่วมจังหวัดแพร่ไม่จำเป็นต้องตัดใหม่อีก ในเวลา
นี้เพียงแต่บำรุงของเก่าให้ดีขึ้นก็พอแล้ว ถนนนอกกำแพงเมืองที่เป็น
สายยาวมีอีกสองสาย คือ จากเมืองไปทิศตะวันออกถึงพระธาตุช่อแฮ
ระยะทางประมาณ ๑๗๕ เส้น กับถนนจากเมืองไปอำเภอร้องกวางยาว
ประมาณ ๖๐๐ เส้นเศษ แต่สายนี้ไม่ได้ไปเห็น ในกำแพงเมืองมีบ้าน
เรือนราษฎรแล้วควาอารามแน่นหนา ที่ทำการของรัฐบาลและบ้าน
ข้าราชการก็อยู่ในกำแพงเมืองทั้งสิ้น

ศาลารัฐบาลมณฑลเป็นเรือนไม้ ๒ ชั้น มีมุขข้าง ๒ มุข กว้าง
ขวางและยังมั่นคง ตั้งอยู่ถนนสายกลางเมือง

ถัดศาลารัฐบาลไปทางทิศใต้เป็นทำเนียบสมุหเทศาภิบาล ทำเนียบ
สมุหเทศาภิบาลนี้ เดิมเป็นบ้านเจ้าแพร่สร้างเป็นตึก ๓ ชั้น (ชั้นล่าง
ใต้มากคนอยู่เห็นจะไม่ได้ นับว่าเป็นใต้ถุน) ภายหลังเป็นสโมสร
เลียบแล้วจึงมาเป็นที่ทำเนียบสมุหเทศาภิบาล เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๕ นี้

ทิศตะวันออกทำเนียบสมุหเทศาภิบาล (ตรงกันข้ามคนละฟาก
ถนน) มีโรงเรียนประจำมณฑล เป็นเรือนไม้ ๒ ชั้น กว้างพอควร
มีชื่อว่า “พิริยาลัย”

ศาลจังหวัด (ศาลมณฑลอยู่นครลำปาง) ก็เป็นเรือนไม้ตั้งอยู่
ถนนรอบกำแพงทางทิศตะวันตกในแนวเดียวกับศาลารัฐบาลมณฑล แต่
มีบ้านราษฎรกับบ้านผู้พิพากษาขึ้นอยู่ ๒ บ้านเท่านั้น

คนละฟากถนนกับศาลารัฐบาลมณฑลทางทิศตะวันออกเป็นจอห์นผู้ว่า
ราชการจังหวัดเป็นเรือนไม้จริงชั้นเดียว ใต้ถุนสูง หลังบ้านมีชานต่อ
ติดกับครัวหน้าว่า กว้างขวางพอสมควร

ติดกับจอห์นผู้ว่าราชการจังหวัดทางทิศตะวันออกเป็นที่ทำการไปรษณีย์
โทรเลข

ในถนนสายเดียวกับศาลารัฐบาลมณฑลทางทิศเหนือมีโรงเรียน
สตรีประจำมณฑล ชื่อ “โรงเรียนนารีรัตน์”

ตรงข้ามกับโรงเรียนนารีรัตน์คนละฟากถนนเป็นที่ว่าการอำเภอ
เป็นเรือนไม้ชั้นเดียว ใต้ถุนสูงมีมุขกลาง

ในเมืองข้างกำแพงเมืองทางทิศใต้มีห้างของบริษัทยีสเอเซียติก
นอกเมืองทางทิศใต้มีถนนแยกไปทางทิศตะวันตกถึงลำน้ำยม ใน
ถนนมีท่าทำการกงชาไม้ และห้างขอมเขเบอร์มา

พระธาตุช่อแฮซึ่งอยู่ทางทิศตะวันออกเมืองนั้น เป็นรูปพระศูปร
(ไม่ใช่รูปปรางค์) ตั้งอยู่บนยอดคอกเล็ก ๆ ตัวพระธาตุสูงประมาณ
๘ วาเป็นที่ซึ่งราษฎรจังหวัดนั้นนับถือ มีการจุดธูปไฟสมโภชเป็นประจำ
เมืองแถบนี้ดูเหมือนจะสร้างพระธาตุขึ้นกันแข่งกัน ถ้าเมืองใดไม่มีออก
จะเสียไป

วันที่ ๓๐ มกราคม พ.ศ. ๒๔๖๕ เวลา ๑๑. ก.ท. จากแพร่ไปเด่นไฮย

เวลา ๑.๔๐ ล.ท. รถไฟจากสถานีเด่นไฮย (รถธรรมดาจากพิษณุโลก
ไปลำปาง) วนคืนมาในหว่างเขาสองข้างทางมีป่าไม้สัก ทางขวามือ
ของทางรถไฟ (ขาจากเด่นไฮย) มีลำน้ำมุลกเลี้ยวไปมาอยู่ใกล้ ๆ
มาข้ามน้ำมุลกที่แก่งหลวงเป็นสะพานเหล็ก เมื่อข้ามมาแล้วก็ไม่เห็น
ลำน้ำมุลกอีก แต่มีลำห้วยแม่ตำมาแทนที่คดเคี้ยวไปทางขวาย่างซ้าย
ข้างของทางรถไฟ เวลา ๒.๕๔ ล.ท. ถึงสถานีบ้านบัน เมื่อจนถึง
สถานีรถไฟข้ามห้วยแม่ลาย ลำห้วยอยู่ทางซ้ายมือผ่านหลังสถานีบ้าน
บัน ที่นี้เป็นเขตรันครลำปาง อำเภอเมืองลอง ที่ว่าการอำเภอตั้งอยู่
ห่างสถานี ๑๕ เส้น ที่ตั้งอำเภอนี้ทราบมาตั้งอยู่ใกล้หมู่บ้านใหญ่

เวลา ๕.๕๐ ล.ท. ถึงสถานีบ้านแม่เมะ หมู่บ้านอยู่หลังสถานีแล
ไม่เห็นบ้านเพราะมีป่าบัง จากนั้นไปรถไฟต้องเบี่ยงเพราะเขาชันแลทาง
เดินเลี้ยวไปตามไหล่เขาจนถึงผาลาดทางวกเวียนน้อยลง เวลา ๖.๕
ล.ท. ถึงสถานีบ้านแม่ทะ เวลา ๖.๑๘ ล.ท. ถึงสถานีสยตุงจังหวัดลำปาง
ที่สถานีมีปลัดมณฑลประจำจังหวัดแลเจ้านายพมเมือง ข้าราชการทั้ง
ทหารแลพลเรือนมารับเสนาบดีมาก ขึ้นรถยนต์มาเป็นระยะทาง
ประมาณ ๑๕๐ เส้นถึงที่พักในเมืองนครลำปาง

ลักษณะภูมิประเทศที่มานั้น เมื่อตอนจากแพร่รถเดินเข้าไปในป่า
สักแลป่าไม้ต่าง ๆ เช่นไม้ไผ่ ไม้กระยาเลย รถไฟขึ้นเขาข้างลงเขาข้าง
เดินเลี้ยวไปมาตามไหล่เขาข้าง มีลำน้ำมุลก ลำห้วยแม่ตำ แม่ลาน

แม่เมาะ แม่ทะลกลีงวไปมาสลับกับรถไฟ ลำน้ำแลลำห้วยเหล่านี้
เป็นประโยชน์ในการขนไม้ซุงมาก มีไม้ซุงค้างน้ำอยู่ในลำห้วยเกลื่อน
กลาดไปทั้งนั้น

ที่ใดที่ใกล้หมู่บ้านก็มีทุ่งนา แลมีไร่เข้าตามไหล่เขาบ้าง การ
ฟันไธนั้น เคียวฟันไธแต่ป่าอ่อน ป่าแก่รัฐบาลห้ามฟันไม่ได้แล้ว

เมื่อจนถึงสถานีสับคูปัญมประเทศเปลี่ยนลักษณะจากป่าเป็นทุ่งนา
มีป่าละเมาะเป็นหย่อม ๆ คล้ายที่ใกล้สถานีปากเพรียว จังหวัดสระบุรี

สถานีสับคูปัญมเป็นตึกสองชั้น กว้างขวางพอควร ทางเหนือห่าง
จากตัวสถานีประมาณ ๒ เส้นเศษมีที่พัก (โฮเต็ล) คนเดินทางของ
กรมรถไฟเป็นเรือนหลังใหญ่ใต้ถุนสูงมีระเบียงรอบ

ที่พักที่ลำปางนี้เขาจัดให้เสนาบดีพักที่บ้านเจ้าเทพธำรง ญาติปาง
หลานเจ้าบุญวาทย์วงศ์มานิต เจ้าผู้ครองนครลำปางอยู่เยื้องข้ามคนละ
ฟากถนนกับคุ้มเจ้าหลวง เป็นตึก ๒ ชั้น ยาวประมาณ ๑๒ วา กว้าง
ประมาณ ๘ วา ข้างล่างจัดเป็นตึกรับประทานอาหารแลรับแขก ข้าง
บนเป็นห้องนอน ห้องน้ำ ระบาย นัยว่าเป็นตึกที่พักพัสดุขาย

หลังตึกมีชานไปต่อกับเรือนไม้ เป็นทำนองเรือนแถวอีกหลังหนึ่ง
มีตำนานการสร้างโดยย่อดังนี้

ตำนานสร้างเมืองนครเขืองคี่ (คือนครลำปาง)

การสร้างพระนครเขืองคี่หรือลำปางนี้ เก็บจากตำนานจามเทวีวงศ์
ไม่ปรากฏว่าเมื่อแรกสร้างศักราชเท่าใด มีข้อความแต่เพียงว่า พระ

นางจามเทวีเมื่อขึ้นไปจากสระบัวไปครองนครหริภุญไชยนั้น ได้ทรงครรภ์
 ไปแล้ว ไปประสูติโอรสแฝดที่เมืองหริภุญไชย ได้นามว่าเจ้า
 มหันตยศองค์ ๑ เจ้านันตยศองค์ ๑ เมื่อชันษาอายุครบ ๑๖ ปี
 พระชนนิจึงเวนราชสมบัติให้แก่เจ้ามหันตยศครองนครหริภุญไชย ให้
 เจ้านันตยศเป็นอุปราช แต่เจ้านันตยศไม่สมัครจะอยู่ร่วมกับเชษฐา
 จึงได้ขออนุญาต พระมารดาแลเชษฐาที่จะหาเมืองอยู่ต่างหากก็ได้รับ
 อนุญาต เจ้านันตยศจึงได้ออกจากพระนครพร้อมด้วยคน ๓๐๐๐ ไป
 หาพระพรหมฤาษีซึ่งอยู่ณเขา ๒ ยอด เบื้องปราจิณทิศแห่งนครหริภุญไชย
 แสดงความประสงค์ในการที่จะหาที่สร้างนครใหม่แก่พระพรหมฤาษี ๆ
 จึงแนะนำว่าที่เขาราศีบรรพตมีเมืองอยู่เมืองหนึ่ง เปนเมืองอันมีภูมิฐาน
 เปนที่เกษมสำราญควรจะไปอยู่ในที่นั้น แล้วพระพรหมฤาษี จึงพา
 เจ้านันตยศไปยังเชิงเขาเขาราศีและณภูมิต้นครกกว้างใหญ่สี่เหลี่ยมจัตุรัส
 ให้เจ้านันตยศครอบครองนครนั้น

แต่ในตำนานเมืองนครเขาราศีแลตำนานพระธาตุลำปางมีว่า เมื่อ
 พุทธศักราช ๒๑๘ ปี พระเจ้าศรีธรรมโศกราช พระเจ้ากรุงปัตตานี
 ทรงเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาโปรดให้แสวงหาพระบรมสารีริกธาตุได้
 มาจากเมืองราชคฤห์แล้วจึงแจกจ่ายไปยังประเทศต่างๆ ธาตุพระพุทธรูปเจ้า
 จึงได้มาประดิษฐานในลัทธิกะกับปะนคร (ลำปาง) ต่อมาพระเจ้าจันทร
 เทวราชพระเจ้าแผ่นดินสุพรรณภูมิ มีพระราชประสงค์จะใคร่ได้พระ
 บรมธาตุนี้ จึงได้ยกพยุหเสนาขึ้นมากะทำพิธีอาราธนาพระบรมธาตุ

ให้ชุดเอาของพระบรมธาตุไปไว้ใต้ราตรี ๓ พระบรมธาตุก็เสด็จคืนที่เก่า
ทรงเห็นว่าพระบรมธาตุไม่สึกไป จึงให้ก่อสร้างสถูปประดิษฐาน
บรรจุพระบรมธาตุไว้

ในตำนานพระแก้วมรกตมีว่า พระพุทธอุปัทวันตด้วยแก้วมรกต
แดงเป็นของโบราณประคองฐานอยู่ณเมืองสุพรรณภูมิ ต่อมาเมือง
สุพรรณภูมิเสียแก่ข้าศึกราชบุตรของพระเจ้าสุธรรมภูมิ ๒ องค์ เช่นเจ้า
ทรงนามว่า อาทิตยราชกุมาร อนุชาทรงนามว่า จันทรกุมาร พวกนี้
หนีข้าศึกไป อาทิตยราชกุมารนำพระพุทธอุปัทวันตไปด้วย ไป
ตั้งอยู่ณตำบลแจ้ตาก (เมืองตาก) จันทรกุมารนำพระพุทธรูปพระธาตุไป
ตั้งณตำบลลำปาง

ข้อความตามตำนานทั้ง ๒ ที่กล่าวมานี้ท่านนักปราชญ์ในลัทธิโบราณ
บางท่านได้สันนิษฐานว่า เมืองนครลำปางเดิมน่าจะเป็นเจ้านายทาง
สุพรรณภูมิขึ้นไปตั้งอยู่ก่อนแล้ว แต่อาจร้างเสียครั้ง ๑ หรืออย่างไร
เจ้าอนันตยศจึงไปสร้างสรวมลงภายหลัง มีตำนานการสร้างโดยย่อดังนี้

ตัวเมือง (คือกำแพงเมือง) ตั้งคร่อมลำแม่น้ำวัง แลทางทิศ
ตะวันออกเฉียงเหนือของสถานีสบตัย มีสะพานคอนกรีตชื่อสะพานรัชฎา
ข้ามเชื่อมต่อกับฝั่งขวา สะพานรัชฎานี้สร้างเสร็จเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๐ ยาว
ประมาณ ๔๐ วา กว้าง ๒ วา เป็นสะพานชนิดที่มีโค้งข้างบนตลอดสะพาน
มีอยู่ ๓ โค้ง เป็นสะพานมั่นคงแข็งแรงมาก ปรากฏว่าบางปีในฤดูน้ำ
มีไม่สูงไหลลงมาถึงอยู่ทีสะพานนี้ก็ได้หลายพันต้น บางตนแรงน้ำพุ่ง

ข้ามสะพานไป ข้างต้นโคนสะพานจนซุงหัก ถ้าไม่แข็งแรงจริง ๆ สะพาน
ก็คงพังเสียแล้ว

กำแพงเมืองนี้โดยยาวตามลำน้ำแม่วังประมาณ ๓๒ เส้น กว้าง
ประมาณ ๒๕ เส้น ไม่ได้เห็นตลอด แต่ไม่ใช่รูป ๔ เหลี่ยม เพราะได้เห็นทาง
ทิศใต้ย่อมุม เจริงเทินหนาประมาณ ๑ วา สูงประมาณ ๖ ศอก ไม่ใช่
เสมออย่างกำแพงเมืองนครราชสีมา เป็นลูกป้อมรอบกำแพง มีป้อม
อยู่ตามมุมกำแพง มีประตู ๔ ประตู กับมีคูล้อมรอบกำแพง กว้าง
ประมาณ ๑๐ วา เวลาที่ไปเห็นน้ำในคูแห้ง สังเกตคูเมื่อครั้งกระโน้นก็
จะมั่นคงแข็งแรงมากอยู่ แต่ในยุคที่มาเป็นข้าขอบขัณฑสีมาครั้งพระเจ้า
นครศรีอยุธยาแลกรุงธนบุรี กรุงเทพมหานคร ได้ถูกข้าศึกล้อมหลาย
คราว ปรากฏว่าข้าศึกก็ไม่มีใครได้ง่ายนัก

ในเมืองมีถนนหนทางหลายสาย ที่เป็นสายยาวนั้น คือถนนจาก
สถานีรถไฟผ่านเข้าไปในเมืองเลยไปออกทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือข้าม
สันเขาเตี้ย ๆ ไปอำเภอเมืองงาว อำเภอพะเยา ถึงจังหวัดเชียงราย
เป็นระยะทาง ๒๓๔ กิโลเมตร (๕๕๕๐ เส้น) เป็นถนนที่แต่เดิมพนักงาน
ผู้ปกครองท้องถิ่นทำค้างไว้ แต่ในปัจจุบันกรมทางรับเข้าปกครองเป็น
ทางหลวงของแผ่นดินแล้ว

ในเมืองตอนใต้ลำน้ำวัง มีตลาดของสด เป็นตลาดที่เขียงอยู่ ออก
แต่เวลาเช้าตรู่ ประชุมทั้งผู้ซื้อผู้ขายตั้ง ๑,๐๐๐ คนพอ ๘ ก.ท. ผู้คนก็ซา
มีตลาดขายของเครื่องอุปโภคต่าง ๆ แต่โดยมากเป็นของต่างประเทศ.

ส่งจากกรุงเทพฯ ที่เป็นของทำพณเมืองก็มีแต่ผ้าลิน (เขารู้ว่าลินทนต์แต่
ลินผ้าลินใหม่ดูแข็งใหม่ไม่ได้) กับโรงเย็บเครื่องหนังเช่นกระเป๋าน้ำ
และรองเท้าเป็นต้น ทำได้ดีพอใช้ ราคาก็ไม่สูงแพง วัตถุที่น่ายินดีนั้นผู้
จัดการแลคนงานเป็นคนไทยทั้งนั้น ส่วนท่นรอนถึงชาวต่างประเทศจะ
มีอยู่ด้วยเท่าที่เป็นของไทยก็มากเหมือนกัน มีโรงฉายภาพยนตร์

ศาลากลาง ศาลมณฑล โรงพักตำรวจภูธร ที่ว่าการอำเภอ
ที่ทำการไปรษณีย์โทรเลข (อยู่ใกล้ศาลากลาง) จวนปลัดมณฑลที่พัก
ข้าราชการ (ที่พักแขก) คู่มุเจ้าบุญวาท เจ้าผู้ครองนคร โรงเรียน
บุญวาทวงศ์อนุกุล ซึ่งเป็นโรงเรียนรัฐบาลประจำจังหวัด แลโรงเรียน
บุญวาทวิทยาลัย เรือนจำ เหล่านี้อยู่ในกำแพงเมืองทั้งสิ้น

ศาลากลางจังหวัดลำปาง เป็นเรือนไม้ ๒ ชั้น ซักแถวเป็นสี่เหลี่ยม
หลังขวางกลางไว้หน้าจั่วให้เห็นเป็นमुख ทำนองแบบกระทรวงมหาดไทย
แต่ย่อมกว่า แต่สำหรับเป็นศาลากลางแล้วกว้างพอบรรจุเจ้าพนักงาน
ได้ทุกแผนก และมีทั้งห้องรับแขก ห้องประชุมรวมอยู่ด้วย

ศาลที่เป็นศาลมณฑลของมณฑลมหาสารบุรีแลเป็นศาลต่าง
ประเทศของมณฑลนี้ด้วย ส่วนศาลที่จังหวัดแพร่ ซึ่งตั้งศาลารัฐบาล
มณฑลนั้น เป็นศาลเมือง ทั้งนี้เพราะกิจการต่าง ๆ ซึ่งต้องถึงโรงศาล
ยังคงใช้ให้เป็นที่นั้น

ที่ว่าการอำเภอเมืองก็เป็นเรือนไม้ ถ้าวรตามแปลนของ กระทรวงมหาดไทยรุ่นกลาง

เรือนจำนั้นเป็นเรือนจำครึ่งเก่า ที่คุมขังนักโทษเป็นโรงไม้เดี่ยว ๆ ขำรูกซุกโซมมามากแล้ว กำลังดำริห์กันว่าจะย้ายไปไว้ทางมุมกำแพงเมือง (ข้างนอกกำแพง) ทางด้านตะวันออกเฉียงใต้ เคียงไว้กับกำแพง เกือบจะแล้ว แต่สถานที่ต่าง ๆ ยังหาได้ลงมือก่อสร้างไม่

มีวัดอีกหลายวัด แต่ที่ควรดูอยู่ข้างนั้น คือวัดบุญวาทีวิหาร เป็นวัดที่เจ้าบุญวาท เจ้าผู้ครองนครลำปางสถาปนาขึ้น คงจะเป็นวัดใหม่ที่ไม่มียัดในกำแพงเมืองเก่าดูว่านั่น แต่ถ้าจะเอามาเทียบกับวัดในกรุงเทพฯ แล้วก็ไม่แปลกเลย

นอกกำแพงทางทิศตะวันตกของเมือง มีสโมสรของชาวต่างประเทศ (ฝรั่งเศษ) มีสนามสำหรับกีฬาต่าง ๆ กว้างใหญ่มาก

นอกกำแพงด้านใต้ของเมืองมีสโมสรเสือป่า ตัวสโมสรเป็นเรือนไม้สักโปร่งทำนองเดียวกับที่ว่าการอำเภอ บริเวณสโมสรประมาณ ๑๐ เส้น ๔ เหลี่ยม รอบนอกบริเวณทางด้านเหนือมองเห็นกำแพงเมือง ทางด้านตะวันตก ตะวันออก ทิศใต้ มีทุ่งนาล้อม แลมีม่อน (โคก) มีวัดเจ็ดยอดบนม่อน มีสนามอากาศยาน เป็นที่อากาศโปร่งแสงงาม

นอกกำแพงเมืองทางด้านตะวันออกเป็นที่ตั้งกรมทหารราบที่ ๑๘ ภูมิตที่เป็นโคกกลมกว้างขวางพอแก่การ ด้านเหนือโรงทหารตกด้านข้าง

เมืองทางฝั่งขวาเห็นลำแม่น้ำวังก็มีถนนหนทางตามการ แต่การบำรุงสร้างฝั่งซ้าย (ด้านใต้ทางที่ตั้งเมือง) ไม่ได้

สถานที่ในเมือง คือฝั่งขวา (ทางคันเหนือ) ซึ่งควรระวัง
คือเมื่อข้ามสะพานริษฏาแล้วเลี้ยวทางซ้ายมือไปตามถนนริมลำน้ำ มี
โรงเรียนสตรีประจำจังหวัดปทุม (เขียนตามป้ายโรงเรียน แต่ให้ฟัง
เข้าใจว่า โรงเรียนปทุมเป็นโรงเรียนประจำจังหวัด ไม่ใช่ปทุม
เป็นชื่อจังหวัด) โรงเรียนสตรีของชาวอเมริกัน โรงพยาบาลมิสชันนารี
โรงเรียนแกนเนกแมคเคนซี (ของคณะมิสชันนารี) โรงฟอกหนัง

เมื่อข้ามสะพานริษฏาไปทางฝั่งขวาแล้วตรงไปประมาณ ๒ เส้นเลี้ยว
ถนนทางขวามือ มีโรงทอผ้า (ของเจ้าบุญญาทวงศ์มานิต) วัดพระแก้ว
โรงเรียนสตรีปทุมเป็นเรือนไม้จริงชั้นเดียว ค่อนข้างชุดโครม
แลโย้งแล้ว

โรงเรียนสตรีอเมริกันเป็นเรือนไม้ ๒ ชั้น แต่คีย์แคบอยู่สักหน่อย
เพราะนักเรียนมาก วิชาที่สอน ๆ ตามหลักสูตรของกระทรวงศึกษาธิการ
มีการเก็บเงินค่าเล่าเรียนบ้างตามฐานะของนักเรียน แต่ไม่เกิน
เดือนละ ๓ บาท เขาทำให้เด็กนักเรียนเล็ก ๆ ร้องเพลง ๆ หนึ่ง ซึ่งข้าพเจ้า
ขอให้ชื่อในหนังสือว่า เพลงทำนา ร้องตั้งแต่เริ่มต้นแต่การไถ, หว่าน,
ปักดำ, เก็บ, เก็บ, ตลอดจนการสีซ้อมและหุง เวลาร้องมีแสดงกิริยา
ท่าทางไปตามด้วย เช่นหว่านก็ทำท่าหว่าน ปักดำก็ทำท่าปักดำ
เป็นต้น ร้องเป็นทำนองเพลงฝรั่ง เพลงชนิดนี้น่าคิดอยู่บ้างว่า เรา
ควรจะให้มีมากขึ้นในโรงเรียนต่าง ๆ หรือไม่ เพราะเป็นการฝึกหัดน้ำใจ
เด็ก ๆ ให้ระอุถึงการทำมาหากินตามภูมิลำเนาต่อไปในภายหน้า เช่น

การช่วยเหลือไม่ให้เข้าใจผิดไปว่า เมื่อเรียนหนังสือหนังสือแล้วจะ
ประกอบการทำงานตามภูมิลำเนาไม่ได้ ผู้ชายก็มุ่งแต่จะเป็นเสมียน
ผู้หญิงก็มุ่งแต่จะภักติภรรยาวิชาผิวอย่างไม่เอางานเอาการ เห็นการงาน
ที่บรรพชนได้ประกอบไว้เลี้ยงชีพตามภูมิลำเนาและฐานะของตนนั้นเป็น
ของเลวทราม

โรงพยาบาลมิสชันนารี เป็นเรือนไม้ชั้นเดียว ใต้ถุนสูง มีหลาย
หลัง มีห้องผสมยา ห้องผ่าตัด ห้องนอนสำหรับคนไข้ เรือนสำหรับ
คลอดบุตร มียาและเครื่องมือสำหรับแพทย์อย่างบริบูรณ์ มีคนใช้
ประจำอยู่หลายคน มีโรคไข้มากกว่าโรคอื่น ที่โรงพยาบาลนี้เขาเก็บ
ลูกนี้ที่ได้ออกจากหญิงแลชายที่เป็นโรคนี้มาก ข้างลูกได้ขนาด
เท่าใช้ห่าน มีลูกหนึ่งซึ่งมีเข็มเสียบผมผู้หญิงติดอยู่ด้วย เป็นเครื่อง
แสดงว่า คนเมื่อนั้นเป็นโรคนี้มาก มวลเหตุที่น่าจะเกิดจากน้ำแล
อาหารบางอย่าง

โรงเรียนแคนเน็กแมกแคนชี เป็นโรงเรียนผู้ชายรับนักเรียนให้
กินนอนในโรงเรียน เป็นตึก ๒ ชั้นกว้างขวางพอสมควร

โรงฟอกหนังเป็นโรงอย่างกลมลอสำหรับการก่อสร้าง ตัวโรงนั้น
ดูจะไม่ต้องลงทุนรอนมากนัก แต่เครื่องจักรนำคอยู่ข้าง มีพร้อมตั้งแต่
เครื่องขุดหนังให้ข้าง เครื่องทำหนังให้นม ตลอดจนเครื่องขัดให้มัน
นับว่าเขาทำได้สำเร็จเป็นอย่างดี ถึงรูปการจะไม่ใหญ่โตก็พอกับแก่การ
ฟอกหนังในท้องที่มาฟอกได้ โดยไม่ต้องหยุดมือ ใช้น้ำสดโดยมาก

โรงทอผ้าเป็นเรือนไม้จริง ๒ ชั้นยาวประมาณ ๓๘ วากว้างประมาณ ๘ วา ตั้งเครื่องทอผ้าชั้นล่าง มีเครื่องทอผ้าชนิดกระดกด้วยมือ (แบบขยับ) อยู่ประมาณ ๔๐ เครื่อง แต่คนทอในเวลาที่ได้ไปเห็นนั้นมีประจำเครื่องไม่ถึงครึ่ง น่าจะเป็นเพราะท่านเจ้าของฟิลาบัสเสีย บุตรผู้ได้รับกรรมสิทธิ์ยังไม่ทันจะจัดการให้ดีขึ้นก็เป็นได้ ถ้าหากว่าโรงทอผ้านี้จะโถมลงไปยิ่งกว่านั้นหรือจนถึงไม่ติดก็จะเป็นที่น่าเสียกาย เพราะยังไม่เคยเห็นมีโรงทอผ้าของคนไทยโรงใดที่ใหญ่โตเท่านี้ ในปัจจุบันนี้

วัดพระแก้ว ถ้าฟังแต่ชื่อก็น่าจะทายเอาว่าใหญ่โตและมีของควรค่ามาก แต่เมื่อไปดูเข้าจริงก็ไม่มีอะไรที่น่าคนัก มีพระธาตุ (เจดีย์) อยู่องค์หนึ่ง สูงประมาณ ๓๐ วา ลานพระธาตุมีสร้างศาลา (แบบเขมร) ไว้เป็นที่สำหรับคนเข้าไปทำสักการบูชาหลังหนึ่ง มีโบสถ์พระแก้ว (เห็นแต่ฐานอิฐ) ข้างบนปลูกโรงครัวมีไว้กับมีวิหารคดล้อมโบสถ์นอกนั้นก็เปนกุฏิพระ

วันที่ ๓ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๖๕ เวลา ๗ ก.ท. จากลำปางไปอำเภอเมืองงาวโดยรถยนต์ไปทางถนนสายไปเชียงใหม่ แรกออกไปทางตัวเมืองเชียงใหม่ ทางวกเวียนไปตามไหล่เขา ถึงบ้านแม่เมาะท่าสี่ ทางจากลำปาง ๓๘ กิโลเมตร (๔๕๐ เส้น) ทางตอนนั้นกรมทางได้ทำเรียบเรียบร้อยแล้ว ต่อจากนั้นไปเป็นทางกำลังทำ และยังวกเวียนขึ้นเขามากขึ้นทุกที ตั้งแต่ปางม่วงไปทางวกเวียนไปตามไหล่เขา บางแห่งเป็นหน้าผาสูงชันงามน่าดู และงามตลอดไปจนถึงหลักกิโลเมตร

ที่ ๕๒ จากลำปาง หมดเขตรออำเภอเมือง ๆ นครลำปาง เข้าเขตร
เมืองงาว ทางแต่แม่เมารมาจนถึงหลักกิโลเมตรที่ ๕๒ นี้ยังมีการแก้ไข
อยู่มาก เพราะที่ตัดไว้เดิมสูงชันมากเกินไป ต้องบากทางให้ลาดต่ำลง
มาอีก เห็นจะเสียเงินค่าแก้ไขมากอยู่ ต่อแต่หลัก ๕๒ กิโลเมตรไป
เป็นทางลงเขาจนถึงหลัก ๘๘ กิโลเมตรถึงที่ว่าการอำเภอเมืองงาว ใช้
เวลาเดินทางทั้งหยุดพักข้างเล็กน้อย ประมาณ ๕ ชั่วโมง

ว่าด้วยลักษณะภูมิประเทศที่มานอกจากที่ใกล้ ๆ เมืองลำปางกับที่
ใกล้ที่ว่าการอำเภอเมืองงาว ซึ่งเป็นทุ่งนาและเรือกสวน มีบ้านเรือน
เป็นหมู่ ๆ ไปแล้วตอนขึ้นเขามีบ้านห่าง ๆ ที่ใดใกล้บ้านก็มีน้ำข้าง
ไว้บ้าง นอกนั้นก็เป็นป่า มีถนนขึ้นเขางามน่าทึ่ง แต่ถ้าเทียบด้วย
ทางจากพิงลงไปตรงซึ่งเป็นทางยาว (ไม่ยาวเท่าทางสายนี้) และถนน
ขึ้นเขาเหมือนกัน ความงามเห็นจะสู้ทางจากพิงลงไปตรงไม่ได้ เพราะ
ทางสายนั้นแม้จะขึ้นเขาข้ามห้วยอย่างไรก็มีน้ำใสไหลเคียงค้ำหรือตัดผ่าน
กับถนนไปจนตลอดระยะทางที่ขึ้นเขา บางแห่งมีน้ำผา มีน้ำตก งดงาม
น่าดู ต้นไม้บนเขาก็สดชื่นเขียวชอุ่มกว่ากัน แต่อย่างไรก็ดีถนนสายนี้
เมื่อสำเร็จถึงเมืองเชียงรายได้จะเป็นถนนที่เป็นประโยชน์ให้ความสะดวก
ในการไปมาค้าขายของราษฎรตามอำเภอและจังหวัดที่ถนนได้ผ่านไปในัน
มากมาย ทั้งจะทำให้จังหวัดเชียงรายได้เป็นจังหวัดที่อยู่ชายพระราช
อาณาจักรทางทิศเหนืออันนับว่าอยู่สุดหล้าฟ้าเขียวกลายเป็นจังหวัดที่ใกล้
พระมหานครเข้า (คือเคยวันเดินทางมาขึ้นรถไฟที่ลำปางใช้เวลาประมาณ

๗ วัน ถ้าทางสำเร็จเรียบร้อยจะใช้รถยนต์ถึงลำปางได้ โดยเสียเวลาเพียง ๒ วัน) ในเวลานี้รถยนต์เดินได้ถึงอำเภอพะเยา และมีผู้เดินรถยนต์รับคนโดยสารในระหว่างลำปางกับอำเภอพะเยาขึ้นแล้ว

สินค้าที่ขึ้นลงในถนนนี้ เวลามีเข็ว, หนึ่ง, เป็นพันในวันที่ไม่ขึ้นจากลำปางได้ผ่านแถวขนบรรทุกสินค้าเป็นจำนวนนับร้อย

ที่ว่าการอำเภอเมืองงาวทำด้วยไม้จริง มีมุงกลาง คล้ายแบบที่ว่าการอำเภอของกระทรวงมหาดไทย แต่ย่อมน้อยกว่า แต่คงยังใช้ได้ไปอีกหลายปี

โรงพักตำรวจที่เมืองงาวนี้ไม่เป็นจริง ได้ถูกใช้ไม่ช้านัก ๕ ปี เหลือมุงปูนฝา มีช่องสำหรับยิงปืนที่บันไดเข้าโรงพัก ทำเป็นบันไดหกสำหรับชักขึ้นเมื่อปรารถนาจะไม่ให้คนเข้าโรงพักทางบันได ได้สร้างเมื่อสมัยรัชกาลที่ ๖ ร.ศ. ๑๒๓ สังกแล้ว

พักอยู่ที่อำเภอเมืองงาวประมาณ ๓ ชั่วโมง กลับถึงลำปางเวลาห้าค่ำเศษ

จังหวัดลำปางนี้มีที่ควรดูอีกแห่งหนึ่ง คือ ที่พระธาตุลำปางหลวง เป็นปูชนียวัตถุสำคัญของจังหวัดนี้ จากเมืองไปทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ เป็นระยะทางประมาณ ๓๐๐ เส้นกึ่ง แต่ข้าพเจ้าเสียเวลาไป

เพราะเหตุที่จังหวัดลำปางเป็นจังหวัดใหญ่มีถนนหนทางมากจึงมีรถม้าและการค้าขายรถยนต์ทั้งเช่นรถรับจ้างและใช้สอยส่วนตัวมาก น่าแปลกใจอยู่อย่างหนึ่งที่ไม่เห็นรถลากเลย ข้าพเจ้าได้ไปถามพวกพ

เมื่อเขาบอกว่าได้เคยมีผู้ตั้งบริษัทรถลากขึ้นครั้งหนึ่งเหมือนกัน พวก
 สตรีชาวเมืองไม่มีใครเชื่อ เพราะรังเกียจว่าตัวเป็นหญิง ให้ชายลากรถ
 ให้นั่งเป็นนาย ข้างฝ่ายชายพื้นเมืองก็เลยไม่ทำตามผู้หญิงไปด้วย บริษัท
 ขาดทุนเป็นอันต้องเลิก ได้ความดังนี้แท้จริงอย่างไรขอยกไว้ให้ผู้
 บอกเล่าซ้ำพจน์นั้นเถิด

วันที่ ๕ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๖๕ เวลา ๖.๓๐ ก.ท. ขึ้นรถไฟจาก
 ลำปางถึงสถานีป่อแก้วลักษณะภูมิประเทศเป็นทุ่งนาข้าวละเมาะ คล้าย
 ที่ใกล้สระบุรี ทางขวามือแลเห็นถนนซึ่งใช้เดินทางไปเชียงใหม่เมื่อก่อน
 มีทางรถไฟ ขนานกันไปกับทางรถไฟข้าง รถเดินต่อมาถึงสถานีห้างฉัตร
 ทัศนวิสัยว่าการอำเภออยู่ห่างสถานีประมาณ ๗๐ เส้น ภูมิประเทศ
 เป็นนาข้าง โดยมากเป็นป่าไม้พลวงต้นเล็ก ๆ ทราบว่าเป็นป่าหวงห้าม
 พอพ้นสถานีรถไฟปางม่วงไปแล้วลักษณะภูมิประเทศก็เริ่มงาม คือ เป็น
 เขาและป่าไม้ รถไฟค่อย ๆ เริ่มขึ้นเขาถึงสถานีปางหัวพวงภูมิประเทศ
 งามยิ่งขึ้น มีเขาสลับซับซ้อนกันไป ทางรถไฟเดินวกเวียนอยู่บนไหล่เขา
 แลลงไปข้างใต้มีลำห้วยคดเคี้ยวอยู่ตามเชิงเขา รถไฟมาข้ามสะพาน
 สูงที่ปางแะ ๓ สะพาน คือ เป็นสะพานที่เชื่อมไหล่เขาซึ่งมีลำห้วยแลคจาก
 รถไฟลงไปถึงพื้นห้วยคด ๆ เห็นจะสูงไม่น้อยกว่า ๓๐ วา ที่ทำให้ผู้ดู
 ใจเลี้ยวอยู่ข้างนั้น เพราะสะพานทั้ง ๓ สะพานนี้ไม่ได้เอาโค้งสะพานมาไว้
 ข้างบนแทนพนักซึ่งจะช่วยทำให้ผู้นั่งอุ่นใจ เอาโค้งไว้ใต้สะพานรถไฟ
 จึงเดินไปบนสะพานล้อย ๆ ซึ่งไม่มีพนัก แลจากรถไฟลงไปเบื้องล่าง

เห็นลำห้วยแม่ขานคเคี้ยวขนานไปกับทางรถไฟ ข้างแ่งที่ลำห้วยเขี่ยค
มาใกล้ทางรถไฟเกินไป ได้เห็นคนงานของกรมรถไฟกำลังขุดลำห้วย
เพื่อเปลี่ยนให้สายน้ำเดินห่างจากทางรถไฟออกไป แลลงไปดูคนงาน
เหล่านั้นเห็นเป็นตัวเล็ก ๆ ขนาดเด็กอายุ ๓๐ ขวบข้างแ่งเห็นทางคนเดิน
(ทางไปเชียงใหม่) ขนานไปกับฝั่งห้วย

เวลา ๘.๒๒ ก.ท. รถเข้าถ้ำขุนตาล เวลา ๘.๓๑ ก.ท. จึงพ้นถ้ำ
ก็ถึงสถานีขุนตาล ถ้านับว่ายาว ๓๓ ไมล์ เวลาอยู่ในถ้ำรู้สึกอึดอัดข้าง
เล็กน้อย เสียงคนพูดจากรถไฟก็ดังออกเสียงเดียวเสียงผู้พูดเอง
ที่ขุนตาลนั้นขอยอดคอบนั้บ้านพักของกรมรถไฟ ทราบว่าเดิมมีค
เตอร์ไฮเซ็นโฮเฟอร์ชาวเยอรมันซึ่งเป็นนายช่างอำนวยการเจาะถ้ำขุนตาล
ทำไว้สำหรับเขายัดคนงาน เมื่อมีคเตอร์ไฮเซ็นโฮเฟอร์ถูกจับเป็นเชลย
แล้วทนก็เสนอว่า เป็นที่พักแขกของกรมรถไฟตลอดมาจนเวลานี้ กรม
รถไฟคงจะได้ซ่อมแซมแก้ไขปลูกสร้างขึ้นอีกข้าง ส่วนน้ำใช้สำหรับ
กินไม่มี แต่เขาได้ส่งท่อเอาน้ำมาจากคอยางช้าง คนจำนวนเพียง
๓๐-๔๐ คนคงมีน้ำพอใช้ บนที่พักนั้นยกกันว่า อากาศดีเท่าที่อากาศ
ทะเล สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงนครสวรรค์วรพินิต
และสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงนครราชสีมา ก็ได้เคย
เสด็จมาประทับแรม แต่ที่ตัวสถานเองอยู่ต่ำจากที่พักลงมามาก ทราบ
ว่ามีไข้เจ็บชุกชุม

ต่อจากนั้นไปรถไฟค่อย ๆ เริ่มลงเขาเรื่อยไป

เวลา ๘.๕๕ ก.ท. รถไฟถึงสถานีท่าชมภู ที่ท่าชมภูมีสะพานรถไฟสร้างด้วยเฟรคอนกรีต มีโค้งข้างบนเช่นเดียวกับสะพานรถไฟที่ทำด้วยเหล็กแต่ที่ทำด้วยคอนกรีตงามกว่ามาก

พ้นจากท่าชมภูไปก็มีบ้านเรือนไร่นาได้เข้า เวลา ๙.๒๒ ก.ท. ถึงสถานีแม่ท่าศาลา ที่นี้มีที่ว่าการกิ่งอำเภอเมือง ๆ ลำพูนและโรงพักย่อย

ลำแม่ท่าซึ่งอยู่ใกล้สถานีนี้ทราบว่าต้นน้ำมาแต่เขานางแก้วในแขวงเมืองเชียงรายน ไหลผ่านมารวมลำน้ำฝางที่ปากช่อง (จุดตอนล่างตามน้ำจากเชียงใหม่ถึงปากช่อง)

รถไฟเดินมาพอพ้นสถานีหนองหล่ม นับว่าหมดเขตภูมิประเทศคล้ายพระพุทธรูปเมืองสระบุรี คือ เป็นโคกเป็นป่าเกริ่น มีภูเขาอยู่ข้างหลังห่าง ๆ มีหมู่บ้านแลทุ่งนาสลับเป็นระยะมาจนพ้นคอบติคมาเหนือหนึ่งก็ผ่านสนามเรือบึงจังหวัดลำพูน สนามเรือบึงอยู่ทางขวามือ

เวลา ๑๐.๒๐ ก.ท. รถไฟถึงสถานีลำพูน ที่สถานีมีเจ้าจักรคำขจรศักดิ์ เจ้านครลำพูน และปลัดมณฑลประจำจังหวัดพร้อมด้วยข้าราชการมารับ สถานีตั้งอยู่ทางซ้ายมือ จังหวัดลำพูนตั้งอยู่หลังสถานีห่างออกไปทางทิศใต้ ๕๐ เส้น รถไฟเดินต่อไปผ่านสถานียางเลิง (อำเภอสารภีเขตรเชียงใหม่) ถึงสถานีเชียงใหม่ตั้งอยู่ที่ตำบลท่าศาลาหรือหนองประทีพ ซึ่งเป็นสถานีสุดท้ายทางรถไฟ เวลา ๑๑.๑๐ ก.ท.

ภูมิประเทศจากจังหวัดลำพูนจนถึงสถานีเชียงใหม่เป็นย่านเรือน
เรือกสวนไร่นาตลอดจนถึงสถานีเชียงใหม่ นับว่าจังหวัดลำพูนกับจังหวัด
เชียงใหม่มีบ้านเรือนต่อเนื่องคล้ายเป็นจังหวัดเดียวกัน จากสถานีขึ้น
รถยนต์ไปตามถนนแม่ฮ่องสอน ข้ามสะพานนาครี้นี้ เลี้ยวถนนวิธานนท์
ไปทางถนนริมฝั่ง ผ่านคุ้มหลวงและวังพระราชชายา ไปพักที่ท่าเทียบ
รถประชาศุภพายัพ ซึ่งตั้งอยู่ที่ท่าเจ็ดยี่สิบ

การที่พระพรหมมุนีประเทศกัณทรเชียงใหม่ให้เข้าใจง่ายจะต้อง
แบ่งเขตรออกไปเป็นส่วน ๆ ถัดจากกำแพงเมืองเป็นหลัก คือ

- ๑ ลำน้ำปิง ทางฝั่งซ้าย (หรือฝั่งตะวันออก)
- ๒ ลำน้ำปิง ทางฝั่งขวา (หรือฝั่งตะวันตก) แต่่นอกกำแพงเมือง
- ๓ ในรั้วกำแพงเมือง
- ๔ นอกกำแพงเมืองทางทิศตะวันตก
- ๕ นอกกำแพงเมืองทางทิศใต้

ลำน้ำปิงซึ่งอยู่ในรั้วมณฑลเชียงใหม่ ทางฝั่งซ้ายมีการคมนาคม
เชื่อมต่อกันกับฝั่งขวา ซึ่งเป็นฝั่งที่ตั้งเมืองด้วยถนนไปสันกำแพง
หรือถนนแม่ฮ่องสอนก็เรียก มีสะพานใหญ่ (ทำด้วยไม้) ข้ามลำน้ำปิง
ข้ามสะพานนาครี้นี้แต่สร้างมานานชำรุดมากแล้วใน เวลานั้นรัฐบาลกำลัง
ลงมือสร้างสะพานเหล็กถาวรคอนกรีตชนแทน (ทราบว่าเสร็จแล้วได้ใน

สถานที่สำคัญซึ่งมีอยู่ฝั่งซ้ายนี้ อันควรกล่าวไว้นั้น คือ โรงเรียน
 ปรีณสรอยัน โรงเรียนพยาบาลอเมริกัน ศาลานักธรรมคฤศเตียน บริษัท
 ขอนเียว โรงเรียนพระราชชายา โรงสวดคฤศตัง ห้างขอมเบเบอร์มา
 สถานีรถไฟ ที่ว่าการกรมบัญชาการกองพลทหารบกที่ ๘ โรงพยาบาล
 โรคเรื้อน สถานที่เหล่านี้ได้กล่าวไว้แต่ทางทิศเหนือลงมา นอกจาก
 ทกล่าวนี้ยังมีวัดต่าง ๆ โรงเลื่อยจักร โรงสีไฟ โรงต้มกลั่นสุรา รวมอยู่
 ทางฝั่งนี้

โรงพยาบาลอเมริกันเริ่มสร้างขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๒ เป็นตึก ๒ ชั้น
 ๒ หลังแฝด เวลานั้นก่อตัวตึกขึ้นเรียบร้อยแล้ว บริเวณสถานที่กำลังตกแต่ง
 อยู่ ยังหาได้เปิดรับพยาบาลคนไข้ไม่ ต่อจากโรงพยาบาลนี้ไปทางทิศ
 ตะวันออก ยังมีตึกอีก ๒ หลัง ๆ หนึ่งเป็นตึก ๒ ชั้นสำหรับเป็นบ้านที่อยู่
 ของครู อีกหลังหนึ่งเป็นตึก ๒ ชั้นยาว ๆ คล้ายรูปโรงพยาบาล เป็น
 ตัวโรงเรียนของพวกสตรี นัยว่าจะย้ายนักเรียนของโรงเรียนพระราชชายา
 ไปอยู่ที่โรงเรียนสร้างใหม่นี้ แลต่อไปโรงเรียนนี้จะเปนโรงเรียนสตรี
 ให้ กินนอนในโรงเรียนนอกจากหลักสูตรของกรมศึกษาแผนกสตรีแล้ว
 โรงเรียนนี้จะมีการสอนในหน้าที่นางพยาบาลทำการติดต่อกับโรงพยาบาล
 ใหม่ในนี้ด้วย ต่อมาทางทิศเหนือของโรงพยาบาลแลโรงเรียนสตรี และ
 ทางทิศตะวันออกของโรงเรียนปรีณสรอยัน ยังมีศาลานักธรรมคฤศเตียน
 วิทาลัยอีกแห่งหนึ่ง เป็นตึกรูปสี่เหลี่ยม ๒ ชั้น มีนํ้ามขกลางรูปทรง
 มุขยออเมริกันท่วงทึงงดงามสูงตระหง่านอยู่กลางทุ่งนา ตึกหลังนี้ก่อสร้าง

ขึ้นพร้อมกับโรงเรียนปรินสรอยัน ศาลานักธรรมคฤศเตียนวิทยาลัยนี้
เป็นโรงเรียนศึกษาแพนศาสนาของคฤศเตียน ถ้าใครรับศีลสมัค
เป็นคฤศเตียนแล้วก็ต้องมาอบรมศึกษาทางศาสนาอยู่ในโรงเรียนนี้ เมื่อ
เรียนทางศาสนาชำนาญสอบไล่ได้แล้วก็รับศีลเป็นศิษย์ของคฤศ
ศาสนาแล้วจำหน่ายไปกระทำกิจในศาสนาของพระคฤศตเยซูเจ้าต่อไป
ตามถนัด ตึกโรงเรียนทั้งนี้ตั้งอยู่ที่ตำบลหนองเซ่งต่อเนื่องกับโรงเรียน
ปรินสรอยัน

โรงเรียนปรินสรอยัน มีการสอนทั้งภาษาไทยและอังกฤษ ตาม
หลักสูตรของกระทรวงศึกษาธิการ เป็นโรงเรียนที่รับนักเรียนให้กินนอน
ในโรงเรียน มีสถานที่เรียน เรือนนอน เรือนครู เป็นตึกอยู่รอบบริเวณ
สนามหลายหลัง ตรงกลางเป็นสนามหญ้าสำหรับนักเรียนฝึกซ้อม
กำลังกาย ถนนรอบ ๆ สนามโดยมากปลูกต้นมะพร้าว นับว่าเป็น
โรงเรียนที่เป็นสง่าผ่าเผย แลอยู่ในที่ ๆ ไม่อดแออัดจน สวมควร
เป็นที่เล่าเรียนอย่างดี

โรงเรียนพระราชชายาฯ หาใช้พระราชชายาได้ทรงสร้างมิได้
เป็นโรงเรียนสัตรีของชาวอเมริกันเขาได้เชิญเสด็จพระราชชายาทรงเปิด
เมื่อคราวเสด็จขึ้นมาเยี่ยมบ้านเมือง เมื่อ ร.ศ. ๓๕๗ และได้ตั้งชื่อ
โรงเรียนนี้ว่า โรงเรียนพระราชชายา เพื่อดาวเป็นพระเกียรติยศ
แต่ท่านก็ได้ทรงอุปถัมภ์ตลอดมาจนบัดนี้ ตัวโรงเรียนหลังนอกเป็นตึก
เก่า ๆ หลังในเป็นเรือนไม้ธรรมดา ตั้งอยู่ทางถนนติดกับลำน้ำโขง

เชิงสะพานนาคราญฝั่งตะวันออกอยู่ข้างคับแคบสักหน่อย แต่ทราบว่าเป็นสถานที่เพาะให้หญิงเชียงใหม่ได้รับความรู้ตามสมัยนิยมมากกว่าโรงเรียนสตรีที่มีอยู่ในจังหวัดเชียงใหม่ สำหรับเวลานี้

โรงสวดคฤศตัง เป็นเรือนไม้รูปอย่างโบสถ์ฝรั่ง อยู่ริมฝั่งลำน้ำโขงเหมือนกัน คนทางฝั่งนั้นยถาคฤศตังมาก ตามที่เล่ากันว่า แต่เดิมเกิดความนิยมกันอย่างหนึ่งว่า หญิงหรือชายคนใดที่ไม่ใช่เชื้อเจ้า ถ้าเป็นผู้ที่สระสรงว่าหม่อมก็จะถูกเกณฑ์ให้เป็นผีปอบ และถูกขับให้ออกไปอยู่ห่างจากที่ประชุมชน ฝั่งซ้าย (ตะวันออก) ในเวลานั้นยังไม่เจริญอย่างเดี๋ยวนี้ พวกจีนได้ออกมาอยู่ทางฝั่งนั้นมาก เมื่อชาวอเมริกันได้เข้ามาตั้งสอนศาสนาคริสต์ จึงได้ริมนอกถนนคนพวกนี้ทั้งตัวย่นรอนที่ทะเลจีน ให้ความรู้และหาอุบายต่าง ๆ ให้เห็นว่าหลัง ขับผีปอบให้ออกจากพวกนั้นได้แล้ว คนพวกนี้เองที่ได้เป็นกำลังช่วยชาวอเมริกันประกาศศาสนามาจนเวลานี้

สถานีรถไฟนั้นเพราะเป็นสถานีสุดท้าย จึงใหญ่โตอยู่ ตัวสถานีที่เป็นห้องพักผู้โดยสาร ห้องขายของ ห้องขายตั๋ว ห้องทำการของนายสถานีเป็นตึกหลังยาวชั้นเดียว และมีโรงทำด้วยโครงเหล็กขวางจากตัวตึก สำหรับรถไฟเข้าเทียบ มีโรงไว้สินค้าอยู่ด้านใต้สถานี มีที่พักคนเดินทางอยู่ด้านเหนือ ที่พักคนเดินทางนั้นทราบว่า มีผู้ลักขโมยจากกรมรถไฟขาดทุน เพราะไม่มีใครมีใครพัก เห็นจะเนื่องจากผู้ที่มาเที่ยวหรือมากิจธุระที่เชียงใหม่โดยมาก คงจะฝนพวกที่มีพวกพ้องจะ

พักอาศัยไค้อยู่ทางเชียงใหม่ ที่เป็นหัวเตี้ยกระเทียมลิบไม่พวกเราต้อง
จึงพักที่ ๆ พักคนเดินทาง

ที่ว่ากรรมนิมิตการกองพลทหารบกที่ ๘ คงอยู่ไค้สถานีรถไฟ
การก่อสร้างแลบริเวณกองพลก็คงเป็นเช่นเดียวกับกองพลอื่น ๆ

นอกจากสถานที่ ๆ ที่กล่าวมานี้ ก็เป็นโรงงานบ้าง บ้านเรือน
เรือกลสวนบ้าง พันนั้นไปก็เป็นที่นา

การพิจารณาถึงสถานที่นอกกำแพงเมืองทางฝั่งขวาของลำน้ำปิง
(ตะวันตก) จะไค้แบ่งกล่าวเป็น ๒ ตอน คือ เริ่มกล่าวจากฝั่งน้ำปิง
ลิกเข้าไปถึงห้วยแม่ข่าและสันคูตอน ๑ ตอนในห้วยแม่ข่าหรือสันคูเข้าไป
ถึงกำแพงเมืองตอน ๑ ตอนจากลำน้ำปิงลิกเข้าไปถึงห้วยแม่ข่านั้น มี
โรงพิมพ์อเมริกัน ทำเนียบขอปราศ วังพระราชชายา โรงพยาบาลของ
ชาวอเมริกัน สโมสรเนาวรัตน์ คุ่มเจ้าหลวง โรงละครวิก ตลาดขาย
ของสด ที่ทำการไปรษณีย์โทรเลข ที่ทำการแพทย์ศุขาภิบาล ที่ว่าการ
อำเภอ ศาลเมือง บ้านอธิบดีศาลมณฑล บ้านปลัดมณฑล โรงภาพยนตร์
โรงพิมพ์นายสารี โรงเรียนชวียงแสง (โรงเรียนจีน) ที่ทำการกงสุล
อังกฤษ บ้านกงสุลอังกฤษ บ้านกงสุลฝรั่งเศส ที่ทำการกงสุลฝรั่งเศส
ที่ทำการกรมป่าไม้ แลตลาดขายของต่าง ๆ นอกนั้นยังมีวัดวาอาราม
แลบ้านเรือนราษฎรค้ำคั่ง

ทำเนียบขอปราศนั้นเป็นเรือนไม้ นำทำเนียบตกลำน้ำปิงด้านหนึ่ง
อีกด้านหนึ่งตกถนนน้ำเจดีย์แก้ว เป็นเรือนไม้ ไค้ถุนสูงมีหลายหลัง ที่

เป็นหลังใหญ่ที่นั่นค้ำสักรั้วกันตรงลำน้ำ หลังโนอยู่ทางค้ำนเหนือสำหรับ
 เป็นที่อยู่ หลังนอกหันหน้าลงถนนหน้าเจดีย์ก็สำหรับรับแขก ในระหว่าง
 หลังนอกกับหลังโนห่างกันประมาณ ๕ วา ค้ำนริมนี้มีมุขกระสัน
 เชื่อมหลังนากับหลังโนให้ติดเป็นหลังเดียวกัน ใต้เป็นห้องหนึ่งสี่ห้อง
 รับแขก ระหว่างกลางมุขกระสัน มีมุขเด็จยื่นออกไปเล็กน้อยเพียงชั่ว
 ส่วนกว้างของบรรได (ประมาณ ๒ ศอก) ถ้าแลดูจากฝั่งหน้าขึ้นมาจะเห็น
 เป็นเรือน ๓ หลัง มีมุขกระสันเชื่อมถึงกันตลอด ค้ำนโนมีเรือนเล็ก ๆ
 สำหรับเป็นที่คนอยู่ เป็นที่รับประทานอาหาร เช่นครัวอีกหลายหลัง
 มีชานเดินติดต่อกันทั้งหมด นับว่ากว้างขวางมาก เติมน้ำของเจ้าอินท
 วิชาชนนท์ เจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่ (บิดาเจ้าผู้ครองนครเดิมนั้น) สร้าง
 ขึ้นเป็นคุ้มหลวง ภายหลังถวายเป็นที่ประทับพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
 เวลาเสด็จประพาสมณฑลนั้น เมื่อ ร.ศ. ๑๒๓ (ยังดำรงตำแหน่งมกุฎ
 ราชกุมาร) แล้วรัฐบาลได้ซื้อไว้ แต่เดิมนั้นชุกโครมมากแล้ว ถ้าจะ
 ซ่อมแซมก็เห็นจะต้องใช้เงินมาก รวมทั้งไชยภูมิที่ตั้งก็อยู่ในที่คับคั่ง
 อัดแอไม่เหมาะ เห็นจะถ่วงครวญที่ต้องสร้างใหม่

วังพระราชชายานี้ คำนึกแลเรือนชาน้ำคนหลวงยังทำด้วยไม้
 นับว่าชั่วครวญ ทราบว่าจะทรงสร้างใหม่ เวลานั้นกำลังก่อกำแพงอยู่

โรงพยาบาลอเมริกัน ตั้งอยู่ที่วังพระราชชายาไป มีเรือนสำหรับ
 คนไข้เป็นหลังยาว ๆ ๒ หลัง มีคนไข้มาเลเรื่อยมาก มีห้องผ่าตัด
 ห้องผสมยา และเครื่องมือแพทย์อย่างบริบูรณ์ โรงพยาบาลนี้ต่อไปจะ
 ปลูกไปรวมอยู่ที่หนองเซ่ง

มีปัญหาย่อยว่า ที่เชียงใหม่นี้ ควรจะมีโรงพยาบาลของศุขาภิบาลหรือไม่ ตามความเห็นของข้าพเจ้าเห็นว่า โรงพยาบาลนั้นนอกจากเป็นส่วนกุศลและประคับประคองชีวิตพลเมืองไม่ให้ต้องตายด้วยโรคอันไม่สมควรจะตาย ซึ่งเป็นความปรารถนาของรัฐบาล แล้วยังเพราะความนิยมแลทำความอุ่นใจให้พลเมืองอีกด้วย ก็ที่ชาวอเมริกันมาเป็นพระคุณอยู่จนถึงมีนิยามทั้งในส่วนตัวแลส่วนศาสนานี้ก็ด้วยเรื่องอะไรเล่า ? ถ้าศุขาภิบาลเชียงใหม่ไม่พยายามที่จะให้มีโรงพยาบาลของตัวเองขึ้น ก็จะเป็นประหนึ่งว่า ตักทอนความนิยมจากตัวเองไปให้แก่คนอื่น จึงเห็นว่าควรมีโรงพยาบาลของศุขาภิบาลขึ้น แต่ถ้าจะมีเพียงสักว่ามีแล้ว ย่ำไรเสียดีกว่า ถ้ามีก็ต้องทำให้ดี (ไม่ได้หมายความว่าสถานที่ว่าจะต้องใหญ่โตระโหฐานเพียงไร หมายถึงการรักษายาบาล) ให้เป็นที่นิยมนับถือ และยังความเลื่อมใสให้บังเกิดแก่ประชชน

คุ้มเจ้าหลวงอยู่ถัดโรงพยาบาลอเมริกันลงไป เป็นเรือนไม้ ๒ ชั้น กว้างขวางใหญ่โต สมควรแก่เกียรติยศของเจ้าผู้ครองนคร

คุ้มเจ้าหลวงตั้งแต่ก่อนมาจนถึงบัดนี้ หาได้เป็นสถานที่สำหรับตำแหน่งคือ ใครเป็นเจ้าผู้ครองนครต้องไปอยู่ที่นี่หามิได้ เป็นนิवासสถานส่วนตัว เพราะฉะนั้นอาจเปลี่ยนแปลงไปได้ตามบุคคลที่ดำรงตำแหน่งเป็นเจ้าผู้ครองนคร เช่นที่ทำการคลังมณฑลเดิมนั้น เดิมก็เป็นคุ้มของเจ้าอินทวโรรส พระวิจิตรพิชัยณรงค์

ตลอดของสภาน้ำใหญ่โตมาก ประชุมคนทั้ง ๒๐๐๐—๓๐๐๐ คน
เริ่มตึกแต่เช้าตรู่ พอสายก็เลิก

ที่ทำการไพรณีย์โทรเลขเป็นตึก ๒ ชั้น เดิมเป็นศาลต่างประเทศ
ภายหลังจึงมาก่อสร้างเปลี่ยนแปลงเป็นที่ทำการไพรณีย์โทรเลข เป็น
สง่าสมควรที่เป็นที่ทำการไพรณีย์ของเมืองใหญ่ชายพระราชอาณาจักร

ที่ว่าการอำเภอเป็นเรือนไม้จริง ชั้นเดียว ใต้ถุนสูง แบบกระทรวง
มหาดไทย

ศาลเมืองเป็นเรือนไม้จริง ชั้นเดียว ทรงเตี้ยแลเล็กมาก รูปร่าง
อยู่ข้างจะเป็นสมัยเก่า ในศาลมีด แม้จะได้ใบัดของหลังคาเอากะจาก
ใส่ไว้หลายแห่งก็ยังไม่วายมีด ไม่เคยนึกเลยว่าศาลจังหวัดเชียงใหม่
ซึ่งเป็นจังหวัดใหญ่โตรองจากกรุงเทพมหานครลงไปจะเป็นเช่นนั้น

บ้านอธิบดีผู้พิพากษาเป็นเรือนไม้ ๒ ชั้น อายุเห็นจะกว่า ๔๐ ปี
แล้ว เพราะเคยเป็นที่ประทับพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนพิทยลาภ
พฤฒิธาดา เมื่อครั้งทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ขึ้นมำดำรง
ตำแหน่งข้าหลวงขึ้นไประงับเหตุการณ์ คราวอังกฤษปราบพวก
ยางแดงทางลุ่มน้ำสะวิล (เวลานั้นเรียกกันว่ากงสุลที่ ๑) เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๕
แลดูภายนอกก็กว้างขวางดี แต่อายุเข้าเขตรัษฎาแล้ว

ศาลมณฑลเป็นเรือนไม้รูปเป็นตรมูข ถ้าเป็นศาลมณฑลอื่นก็
ยังพอที่จะเป็นไปได้ แต่เป็นศาลมณฑลพายัพนั้นมีความเจริญ
ของเหตุการณ์ในบ้านเมืองขึ้น และทั้งที่ ๆ ทั้งศาลก็คลุกคละปะปน
กับตลาด จึงเห็นว่าน่าจะมีศาลมณฑลพายัพดีกว่านี้ แลอยู่ในที่
เหมาะกว่านี้

สถานที่ในส่วนนี้ มีที่ควรกล่าวอีกแห่งหนึ่ง ก็คือ วัดไชยชนะ
มงคลตั้งอยู่ที่ปลายถนนสี่กั๊กไชย ตรงมุมเมืองทางใต้ หน้าวัด
ลงแม่น้ำ ว่าด้วยการก่อสร้างสำหรับอารามนี้ก็ไม่มีอะไรที่ควรพิจารณา
แต่เพราะมีชื่อว่า วัดไชยชนะมงคล อันเป็นมงคลนาม ผู้ใดที่เป็น
เจ้านายหรือข้าราชการผู้ใหญ่จะลงเรือลงมาทางใต้ เช่นมากรุงเทพฯ ฯ
เป็นต้น มักมาลงเรือที่หน้าวัดนี้

ต่อไปนี้จะได้กล่าวถึงสถานที่ซึ่งตั้งอยู่ในส่วนที่ ๒ คือ แต่ชาน
กำแพงเมืองออกมาถึงห้วยแม่ข่า
ฝั่งห้วยแม่ข่านี้ เริ่มต้นจากทิศเหนือผ่านทุ่งหนองบัวมามุม
กำแพงเมืองทางทิศเหนือ และโค้งขนานกับลำน้ำแม่ข่าลงไปทางทิศใต้
ถ้าวัดจากเชิงสะพานเนาวรัตน์ตรงไป ทางถนนท่าแพถึงลำห้วยประมาณ
๑๖ เส้นเศษฝั่งขวา (ฝั่งตะวันตก) ของลำห้วยมีสันคูขนานไปจากทิศ
ใต้จนจดถนนท่าแพ ของเดิมอาจขนานตามลำห้วยนี้ไปจนมุมเมืองทางทิศ
เหนือ หรืออาจล้อมเมืองทั้ง ๔ ด้าน เป็นเชิงเนินหรือกำแพงชั้นนอก
ก็ได้ และอาจเป็นเชิงเนินดิน ที่ปรากฏในพระราชพงศาวดารกรุงศรี

อยุธยาว่าเป็นเชิงเทียน ซึ่งทหารไทยสร้างขึ้นครั้งสมเด็จพระนารายณ์
ล้อมเมืองเชียงใหม่ก็ได้ เพราะมีปรากฏในพงศาวดารกรุงธนบุรีว่า
เมื่อต้นปีเถาะ พ.ศ. ๒๓๓๔ พระเจ้ากรุงธนบุรีเสด็จยกกองทัพขึ้นไปตีพม่า
ซึ่งตั้งอยู่ณเมืองเชียงใหม่ โปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาสุรสีห์ (พระ
ยวราชเจ้ามหาสุรสีหนารอด) เป็นนายทัพหน้า ไปมียกย่นพม่าผู้รักษา
เมืองเชียงใหม่ เห็นเหลือกำลังก็ทิ้งเชิงเทียนคืนที่ทหารไทยได้สร้าง
ขึ้นครั้งสมเด็จพระนารายณ์มหาราชล้อมเมืองเชียงใหม่ขึ้นเสียคงรักษา
แต่ซ่อมปรการขึ้นในครั้ง

สถานที่ซึ่งอยู่ในตอนนี้ นอกจากวัดที่ไม่สำคัญและบ้านเรือน
ราษฎรแล้ว สถานที่ทำการก็มีเฉพาะแต่โรงฆ่าสัตว์ และที่ทำการ
สุขาภิบาล เท่านั้น

ต่อไปนี้จะไต่กล่าวถึงตอนในกำแพงเมือง
ตอนในกำแพงเมืองนี้ ถ้าวัดต่อจากสันคูไปทางถนนท่าแพถึง
กำแพงเมืองเป็นระยะทางยาวประมาณ ๑๔ เส้น

การสร้างกำแพงเมืองเชียงใหม่ มีตำนานโดยย่อ ดังนี้

ตำนานสร้างเมืองเชียงใหม่

เมืองเชียงใหม่นี้ พระเจ้าเม็งรายซึ่งครองราชสมบัติอยู่ณเชียง
รายเป็นผู้สร้าง ตามตำนานว่าเมื่อแรกดำริที่จะสร้างนั้น ได้เชิญ
พระร่วงเจ้ากรุงสุโขทัย และพระยาจำเมือง ๆ พะเยา ซึ่งเป็น

พระสหายไปปลูกอาหารหรือแลดูไชยภูมิที่ ไปขึ้นต้นพระยาเม็งราย
 ดำริหว่า จะสร้างกำแพงเมืองวัดแต่ศูนย์กลางออกไปคั่นละ ๑,๐๐๐ วา
 เป็นเมืองกว้าง ๒,๐๐๐ วา แต่พระร่วงเจ้าแสดงความเห็นว่า ใน
 สมัยที่ย่านเมืองผู้คนมากมายอยู่ จะสร้างให้ใหญ่กว้างเช่นนั้นก็พอ
 ไม่เป็นไร ต่อไปในภายหน้าถ้าเป็นสมัยที่ผู้ปกครองมีอำนาจน้อย
 สร้างเมืองใหญ่กว้างเช่นนั้น ในเวลาที่ย่านเมืองมีศึกสงครามจะหาคน
 พิทักษ์รักษาหน้าเชิงเนินได้ยาก พระยาเม็งรายเห็นด้วย จึงให้
 สร้างกำแพงเมืองยาวเพียง ๑,๐๐๐ วา คั่นสักคี่ ๔๐๐ วา แล้วให้
 ลงมือขุดคูเวียงโดยรอบ แรกตั้งพิชัยกลปยาทว่ ผังนิมิตร์หลัก
 เมืองในวันพฤหัสบดี เพ็ญเดือน ๖ ปีวอกอัฐศก จุลศักราช ๖๕๘
 จันทรเสวยฤกษ์ ๑๖ ไก่รุ่ง ไร่ลักษณะเมืองในราชนิมิตร์ไปราช
 กำแพงเมืองนี้ ด้านกำแพงทั้ง ๔ ไม่สู้ตรงทิศทั้ง ๔ นัก มีเฉียง
 น้อย ๆ ตัวกำแพงสูงประมาณ ๘ ศอก มีลูกป้อมรอบกำแพง ตัวกำแพง
 หนาประมาณ ๕ ศอก ตามมุมกำแพงมีป้อมทั้ง ๔ มุม ป้อมมี ๒ อย่าง
 รูปกลมอย่าง ๑ รูปป็น ๘ เหลี่ยมอีกอย่าง ๑ มีคู่อ้อมรอบกำแพงเมือง
 เคียงหน้าในคูยังมีอยู่เป็นน้ำที่ไหลมาจากห้วยแก้ว ซึ่งเกิดจากดอยสุเทพ
 เอามาใช้ในเมือง มีประตู ๔ ประตู คือ ทวันออกเรียกประตูท่าแพ
 ทวันตกเรียกประตูสวนดอก ทิศเหนือเรียกประตูช้างเผือก ทิศใต้
 เรียกประตูเชิงใหม่ ฉะนั้นถึงเมื่อครั้งกระนั้นก็จะกล่าวได้ดังนี้

ปรากฏระเวียตเวียง พิศเพียงภูผาเนิน
 แลลวประเลห์เนิน สดพันนคร
 ขอบคุล่งลว ชลชงสอาคศรี
 แม่หม่วมี พลห้าวก็ยากโหม
 ความมั่นคงแข็งแรงของเมืองจนถ่อกันสมันนั้นว่า กองทัพที่
 จะมาตีเชียงใหม่นั้น ยกมาครั้งเดียวมักจะได้ไม่แตก ต้องเข้าเป็น
 ครั้ง ๒

สถานที่ในร่วมกำแพงเมืองซึ่งควรกล่าวในที่นี้ คือ ศาลารัฐบาล
 มณฑล โรงพักตำรวจภูธร คลังมณฑล เรือนจำ วัดเจดีย์หลวง
 วัดพระสิงห์ แลยังมีวัดอื่นๆ อีกมาก

ศาลารัฐบาลมณฑลเป็นตึก ๒ ชั้น รูปร่างคล้ายกระทรวงมหาดไทย
 คือ เป็นตึกยาวหักมุมออกไปบรรจบกันเป็นรูป ๔ เหลี่ยม ตรงกลาง
 เป็นหน้ามุข กว้างขวางพอแก่การ หันหน้าลงถนนกลางเวียง

โรงพักตำรวจภูธร เป็นเรือนเสาปูนข้างบนเป็นไม้จริง มีที่ทำการ
 และบ้านนายร้อยตามแบบของกรมตำรวจภูธร หันหน้าไปทางทิศเหนือ
 ลงถนนท่าแพ บ้านผู้บังคับการอยู่ตรงกันข้ามคนละฟากถนน บ้าน
 ผู้บังคับการในเวลาน้อยข้างเก่าแก่ชวคเซเต้มีที่

คลังมณฑลในเวลาน้อยอยู่ที่ศาลารัฐบาลมณฑลเก่า แบ่งครึ่ง
 กับสโมสรเสือป่า หันหน้าลงถนนกลางเวียง ตรงข้ามกับศาลารัฐบาล
 มณฑล เป็นเรือนไม้ชั้นเดียว ที่เดิมเป็นคฤหาสน์ของพระเจ้าอินทวโรธ

ภายหลังรัฐบาลได้ซื้อไว้เป็นศาลารัฐบาลมณฑล เดียวกับหอไตรมามาก
รวมทั้งมณฑลด้วย ทางราชการกำลังทำวิหังสร้างพระคลังมณฑลใหม่
อยู่ในระหว่างนี้เห็นว่า เพิ่มเติมต่อจากศาลารัฐบาลมณฑลให้เป็น
หลังเดียวกันหรือสร้างขึ้นเป็นอีกหลังหนึ่งต่างหาก ทางใดจะสะดวกแก่
ราชการ และสะดวกแก่การอารักขาพระราชทรัพย์มากกว่ากัน

เรือนจำมณฑลอยู่ทางถนนซึ่งซอยจากข้างศาลารัฐบาล อยู่ห่าง
กับศาลารัฐบาลประมาณ ๓ เส้นเศษ กำแพงก่ออิฐถือปูน มีตึกสำหรับ
เป็นห้องขังนักโทษ ๒ หลังตั้งหันหน้าเข้าหากัน มีสนามหญ้าอยู่กลาง
มีตึกพยาบาล ที่ทำการ ที่หุงต้ม และเลี้ยงนักโทษล้วนเป็นตึกทาสี
กว้างขวางแลดูสะอาดดีมาก บรรดาเรือนจำในพระราชอาณาจักร
(เว้นแต่กรุงเทพมหานคร) ยังไม่เคยเห็นเรือนจำใดที่มั่นคงและมีการ
ก่อสร้างดีกว่านี้ ถ้าจะให้ดีอย่างที่เรียกว่า หาเหตุและได้ก็จะดีได้บ้าง
เพียงว่าห้องขังนักโทษชั้นล่างพื้นห้องถือปูน น่าจะทำให้นักโทษเจ็บ
ป่วยได้บ้าง ถ้าได้ใช้ยักแครงเป็นที่ให้นักโทษนอนก็เป็นอันหมดคำหิ
ในเรื่องนี้ ทราบว่าแรงทำโดยมากใช้นักโทษ

วัดเจติยหลวงหน้าวัดตกถนนกลางเวียงฝ่ง เดียวกับศาลารัฐบาล
มณฑล เป็นวัดสำหรับทำพิธีรับพระราชทานน้ำพระพิพัฒน์สัตยาแลทำพิธี
วิสาขบูชา หน้าพระอุโบสถอยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ พระประธาน
และอุโบสถใหญ่โต หน้าพระอุโบสถทางขวามือมีหลักหินขัด
(หลักเมือง) รูป ๘ เหลี่ยม วัดศูนย์กลางประมาณ ๓ คอก ลงรัก
ประดับกระจกสี และถือเป็นมณฑปปสรรวมไว้

หลังพระอุโบสถมีพระธาตุหลวง (เจดีย์) รูปเจดีย์ฐานล่างเป็น
๔ เหลี่ยม ตั้งแต่ชั้นที่ ๒ ขึ้นไปย่อมมีไม้ ๑๒ ส่วนกลางของเจดีย์มีชั้น
คูลาทั้ง ๔ ด้าน ยอดจะเป็นรูปปรางค์หรือเจดีย์ไม่แน่ เพราะหักพัง
เสียแล้ว สังเกตตามฝีมือแลลักษณะที่ทำเป็นของเก่าอยู่ ภายนอก
กำแพงแก้วก็เป็นกุฎพระสงฆ์อย่างวัชรธรรมคา

วัดพระสิงห์ตั้งอยู่สุดถนนท่าแพที่มาประจบกับถนนทางที่จะไปประตู
สวนดอก เป็นวัดที่ประดิษฐานพระสิงห์ ซึ่งเป็นพระพุทธรูปโบราณ
และเป็นต้นขี้ดของพลเมืองว่า อาบบรรดาลให้ร้ายให้ดีแก่บ้านเมือง
ไต่ เมื่อเร็ว ๆ นี้ได้มีชายผู้ร้ายใจเหี้ยมซำดึกได้ลอบเข้าไปหักเอาพระเศียร
ไปเสีย ตามทางไต่สวนปรากฏว่ามันจะเอาไปหลอกระด้างผูกคอโค
ศาลได้คิดสินลงโทษจำคุกตามควรแก่ความผิดแล้ว ส่วนพระพุทธรูปนั้น
อุปราชเรือราชทองจะทำพระเศียรต่อใหม่ ความทรงทราบได้เฝ้าของ
อุลัพระบาท ทรงพระราชดำริที่ว่า พระสิงห์เป็นพระพุทธรูปเก่า มีพุทธ
ลักษณะงดงามควรจะได้ช่างที่สามารถหล่อเศียรพระพุทธรูปมาต่อ จึง
ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สั่งท่อนพระองค์ลงไปกรุงเทพฯ เพื่อ
โปรดเกล้าฯ ให้ช่างหลวงเสริมพระเศียรให้คืนดีต่อไป ส่วนตัววิหาร
พระสิงห์นั้น ก็แยกเกี่ยวกับโบสถ์วัดพระเจดีย์หลวง ไม่แปลกแต่ที่
ฐานล่างสูงกว่าและเล็กกว่าวัดพระเจดีย์หลวง ในที่นี้ขอกล่าวถึงตำนาน
ของวัดโดยย่อ ดังนี้

วัดพระสิงห์

วัดพระสิงห์นั้นว่ากันว่า เติมนครวัดเชียง เมื่อพระเจ้ากือนา เจ้านครพิงค์เชียงใหม่ทิวังคตแล้ว เจ้าท้าวมหาพรหมอนัชาซึ่งครองเมืองเชียงรายยกทัพมาตีนครพิงค์เชียงใหม่ เพื่อแย่งราชสมบัติจากเจ้าแสนเมืองมาซึ่งเป็นนาคา แต่ไปเสียทัพ จึงพาไพร่พลที่เหลือตายหนีลงไปเมืองชะเวียง (กำแพงเพชร รวแผ่นดินสมเด็จพระอินทราชา) นำกองทัพนครศรีอยุธยาเข้ามาทางเมืองนครลำปาง แต่ไม่สำเร็จ ต้องล่าทัพกลับ ภายหลังเจ้าท้าวมหาพรหมกับพระเจ้าแสนเมืองมาคืนกัน (ในระหว่างจุลศักราช ๘๒๒ ถึง ๘๒๕) เจ้าท้าวมหาพรหมกลับคืนมาเชียงใหม่นำเอาพระพุทธรูปซึ่งอยู่เมืองกำแพงเพชรขึ้นมาถวายพระเจ้าแสนเมืองมากว้ย พระเจ้าแสนเมืองมาให้ตั้งชื่อนให้เชิญพระพุทธรูปไปไว้วัดขุมลาราม แล้วรถที่ประดิษฐานพระพุทธรูปสิงห์ ถึงหน้าวัดเชียงก็หยุด พระเจ้าแสนเมืองมาเข้าพระทัยว่าพระพุทธรูปสิงห์สถิตย์อยู่นั้น จึงเชิญเข้าประดิษฐานไว้ในวิหารวัดเชียงวัดนั้นจึงมีชื่อว่าวัดพระสิงห์ (หรือสิงห์) ตามนามพระพุทธรูป

ต่อไปจะได้กล่าวถึงสถานที่นอกกำแพงเมืองทางทิศใต้ เมื่อได้ออกประตูเมือง คือประตูสวนดอก (คำว่าสวนดอกย่อมาจากคำว่า ดอกไม้ หรือขุมลาราม) มีวัดในเวลานั้นเป็นวัดร้างอยู่ทางซ้ายมือไป วัดนี้ตามตำนานพระธาตุคอกยสเทพบว่า เติมนครยาพยอม พระเจ้ากือนา

เจ้านครพิงค์เชียงใหม่ให้สร้างเป็นที่อยู่พระมหาสุมนะเถร ให้ชื่อวัด
 บุนนาราม ส่วนคอกไม้ ในลานวัดมีอนุสาวรีย์ที่บรรจุอัฐิของเจ้าผู้ครองนคร
 เชียงใหม่ ตั้งแต่อดีตพระบรมราชาธิบดีศรีสุริยวงศ์ ของคือนทศกั
 สมยา มหาชาติยราช ชาติวชิรายศวรค์ เจ้าขันธสีมา (พระเจ้า
 กาวิละ) เป็นต้นมา ก่อนเป็นฐานอิฐเสริมเป็นมณฑปรูป ๔ เหลี่ยม
 (มณฑปสมัยใหม่) มีศิลาจากทุกไวกวายเป็นส่วน ๆ ละคน ที่บรรจุอัฐิ
 เหล่านี้ พระราชชายา เจ้าदारวรัคมี ได้ทรงสถาปนา เมื่อ ร.ศ. ๑๒๗
 คราวมาเยี่ยมบ้านเมือง ต่อจากนั้นไปทางทิศใต้ คือทางหลังวัดนี้ มี
 วัดชื่อวัดเก๊าตอ ว่ากันด้วยหลักฐานการก่อสร้างก็ไม่สู้มีอะไรแปลก
 นัก ที่ควรกล่าวในที่นี้ก็คือพระพุทธรูปซึ่งเป็นพระประธาน เป็น
 พระหล่อด้วยทองหนัก ๘ ตอ (๑ ตอตรงกับคำว่า ๑ โกลี ๑๐๐ ตรงกับ
 น้ำหนักสิบสอง) เป็นพระพุทธรูปอันมีพระศิริวิลาส พุทธลักษณะงดงาม
 มาก เท่าที่ได้เห็นพระประธานในมณฑลภาคนี้ ยังไม่เคยเห็นองค์ใด
 งามเสมอ แต่ถ้าจะเทียบด้วยพระพุทธรูปราช พระพุทธรูปศิลา หรือ
 พระสาสดา พระพุทธรูปองค์นี้ก็นับว่าเป็นรอง เป็นพระพุทธรูปโบราณ
 จะสร้างครั้งใดใครเป็นผู้สร้างไม่มีโอกาสจะสืบสวน วัดนี้เจ้าผู้ครองนคร
 ทุกคนได้ทุนบำรุงเสมอมา เวลานั้นตัวพระอุโบสถเจ้าแก้วเนาวรัตน์ เจ้า
 ผู้ครองนครเชียงใหม่ ก็กำลังปฏิสังขรณ์อยู่

ต่อจากวัดนี้ไปตามถนน (อยู่ในความบำรุงของกรมทาง) ผ่าน
 ทุ่งนาไปประมาณ ๕๐ เส้นเศษก็ถึงเชิงคอยสุเทพ ที่เชิงคอยทางขวา

มือมีขานพักของเจ้าแก้วเนาวรรู้ เป็นเรือนไม้ ๒ ชั้น การขึ้นคอย
 สุเทพนี้ ถ้าไม่เดินขึ้นไปจะขึ้นเก้าอี้หรือขึ้นมาขึ้นไปได้ เพราะ
 เป็นเขาไม่สู้ชันนัก ข้างทางที่ขึ้นไปจะได้เห็นทางน้ำซึ่งตกจากยอดคอย
 ไหลอยู่เป็นนิตยเป็นน้ำใสแจ่มสนิท บางแห่งที่เป็นหน้าผาน้ำก็ไหล
 ไกรกรตรงมากกระทบกับหินแตกเป็นฟองขาวหน้าดู แต่ที่เป็นหน้าผาน้ำ
 ตกเช่นนั้นมีแต่เตี้ย ๆ ไม่สูงนักดูเหมือนน้ำตกที่ช่องแขวงเมืองตรัง
 และน้ำตกโยงแขวงนครศรีธรรมราช เมื่อขึ้นไปได้ถึงทางก็มีศาลา
 ที่พัก เรียกว่าผาลาด ทางเดินข้ามทางน้ำแลมีหินก้อนใหญ่ ๆ
 อยู่ในทางน้ำ นั่งพักผ่อนใจพอสบาย ขึ้นจากที่ไปอีกประมาณ ๑
 ชั่วโมงก็ถึงตำหนักพระราชชายา เป็นตำหนักทำด้วยไม้ชั้นเดียว
 ตั้งอยู่ที่ไหล่คอย ข้างตำหนักมีเรือนกล้วยไม้และสับไพล่คอยเป็นชั้น
 ทำเป็นลานปลูกกุหลาบสีต่าง ๆ ดอกใหญ่งามหน้าดู วางท่อให้น้ำมา
 จากน้ำตก มาสำหรับเป็นน้ำใช้ที่ตำหนักและที่สวนดอกไม้ มีน้ำ
 ไหลอยู่เป็นนิตย บนไหล่เขาอีกด้านหนึ่งทางซ้ายมือ ห่างกับตำหนัก
 พระราชชายาราว ๓ เส้น มีตำหนักหม่อมเจ้าขจรเดช อยู่ไหล่เขา
 เหมือนกัน เขาว่าเมื่อท่านยังดำรงตำแหน่งอุปราชเวลาฤดูร้อนมักมา
 ประทับอยู่ที่นั่น ราชการงานเมืองที่จำเป็นสำหรับพระองค์ท่านจะต้อง
 รับคำหารือของเจ้าหน้าที่หรือจะต้องทรงสั่งที่สั่งทางโทรศัพท์ ทางขวามอ
 (ขาขึ้น) จากตำหนักพระราชชายาขึ้นไปอีกเล็กน้อยก็ถึงองค์พระธาตุ
 ก่อนจะกล่าวถึงลักษณะภูมิประเทศอื่น ๆ ขอนำตำนานพระธาตุคอยสุเทพ
 โดยย่อมากล่าวไว้ในที่นี้

ตำนานพระธาตุตอຍสุเทพ โดยย่อ

เมื่อจุลศักราช ๖๙๓ มีพระมหาเถรธรรมาจารย์ชาวเมืองเมาระตะมะรูป ๑
ได้ไปอุปสมบทมาแต่ลังกา แลนำสาสนวงศ์ลังกามาประดิษฐานขึ้น
ที่เมืองเมาระตะมะ พระมหาเถรองค์นี้ มีนามว่าอุทุมพรบุษยามหา
สวามี ครั้นนั้นมีภิกษุชาวเมืองสุโขทัย ๒ รูป ชื่ออะโนมทสิรูป ๑
ชื่อสมณะรูป ๑ ไปเที่ยวเรียนพระไตรปิฎกจากอาจารย์ต่าง ๆ ครั้น
ทราบกิตติศัพท์สรรเสริญคุณของพระอุทุมพรบุษยามหาสวามีเถร
จึงได้ลาพระสังฆราชผู้ปกครองคณะสงฆ์กรุงสุโขทัย ไปสู่สำนัก
ของพระมหาเถรนั้นยังเมืองเมาระตะมะ ศึกษาเล่าเรียนพระปริยัติธรรม
และร่ำปฏิบัติตามคติของลังกาได้ ๔ พรรษา แล้วกลับมาอยู่สุโขทัย
อีก ๑๐ พรรษา และส่งกุลบุตร ๘ คนไปอุปสมบทในสำนักนี้พระอุทุมพร
บุษยามหาสวามีอีกครั้ง ๑ เพื่อนำสาสนวงศ์ลังกาเข้ามาสู่กรุงสยาม
พระอะโนมทสิอยู่เมืองชะเวียง (กำแพงเพชร) พระสมณะอยู่เมืองสุโข
ทัยกระทำวินัยกรรมเป็นต้นว่า อุปสมบทและสมาสมมติโดยคติของ
ลังกา (ที่กล่าวนี้กล่าวตามตำนานโยนก ซึ่งชวนให้เข้าใจว่า สาสนา
วงศ์ลังกานั้น ไทยรับปฏิบัติสืบมาจากมอญอีกต่อหนึ่ง พระมหาสวามี
สังฆราชหาได้ตรงมาเมืองสุโขทัยทีเดียวไม่ แต่ในคำแปลหลักศิลา
เมืองสุโขทัยที่ ๒ ซึ่งพระเจ้าบรมวงศ์เธอ สมเด็จพระยาปวเรศวร
วรียาลงกรณ์ ทรงแต่งลงในหนังสือวิญาณรายเดือนเล่ม ๑ ฉบับที่ ๓

ขุติศักราช ๑๒๔๖ ปรากฏว่า ได้อาราธนาพระมหาสวามีสังฆราชจาก นครจันทระเขตร์ในลังกาทวีป เมื่อมหาศักราช ๑๒๘๓ จึงควรเชื่อ หลักฐานจากศิลาจารึกนี้มากกว่า)

คือนวนหนึ่งพระมหาสมณะเถระนิมิตร์ฝันว่าเทพยดามาบอกว่า มิ พระบรมสารีริกธาตุแห่งพระพุทธเจ้าอยู่ในวัดร้างเมืองบางจา มีก้อนไม้ ฐัมคันใหญ่รูปเหมือนม้านั่งอยู่ณะที่บรรพพระบรมธาตุ และพระบรมธาตุ นี้จะได้ไปประดิษฐานอยู่ณะเมืองนครพิงค์เชียงใหม่ โดยนิมิตร์พระ สมณะเถระจึงไปสู่เมืองศรีสัตตนาลัย ไปถวายพรแก่พระยาภุไทยผู้ครอง เมือง พระยาภุไทยจึงให้กำลังแก่พระมหาเถร พระมหาเถรก็ถวาย พระพรลาไปตรวจค้นสุสานที่ณะเมืองบางจาเก่า ครั้นเวลารাত্রีกาลได้ แลเห็นนิมิตร์พระบรมธาตุ กระทำปาฏิหาริย์ไฟโรจน์โชติช่วงขึ้นทกอเข็ม จึงได้เอาธงปักไว้เป็นเครื่องหมายรุ่งขึ้นจึงให้ชุด ก็ได้ผอบทองคำ ๓ มงกอกบรรจุพระบรมธาตุองค์ ๑ ทรงสนับฐานเท้าเมตต์ถั่วเขี้ยว มีวรรณ ดึงสีทองอร่าม จึงได้นำมาถวายพระเจ้าภุไทยให้ทรงกระทำนมัสการ แล้วพระมหาสมณะเถระจึงเชิญพระบรมสารีริกธาตุไปยังกรุงสุโขทัย พระ ยาศรีธรรมราชาผู้ครองกรุงสุโขทัยมิได้ทรงเชื่อถือ พระบรมธาตุจึงตก อยู่กับพระมหาสมณะเถระ

ครั้นต่อมาพระยากอนา พระเจ้านครพิงค์เชียงใหม่ได้ทราบบ้างว่า พระอหุมพรขุยมหาสวามีมหาเถรวามัญ เป็นผู้มีความปฏิบัติดี จึง ให้ราชบุตรไปอาราธนา เพื่อให้มาตั้งศาสนาในประเทศของพระองค์

พระมหาสวามีให้แต่ภิกษุผู้เป็นศิษย์ ๑๐ รูป มีพระอานันทเถระเป็น
 ประธานมาแทน พระเจ้าเชียงใหม่ให้จัดรับและให้อยู่ณวัดโลกแล้ว
 อาราธนาให้กระทำวินัยกรรมสมมติสีมาและอุปสมบท พระอานันทเถระ
 ถวายพระพรว่า พระพุทธมหารูปนามมหาสวามี มิได้อัญญาตให้มาทำ
 เช่นนั้น แต่ได้อัญญาตให้พระมหาสุมนเถระชาวสุโขทัย เป็นผู้นำ
 ศาสนปฏิบัติตามลัทธิลังกามาประคิยฐานณะประเทศนี้แล้ว พระเจ้า
 นครเชียงใหม่ จึงได้ให้อำมาตย์เชิญราชสาสน์มาถวายพระเจ้ากรุง
 สุโขทัย ขอพระมหาสุมนเถระขึ้นไปยังนครพิงค์เชียงใหม่ พระเจ้า
 กรุงสุโขทัยโปรดให้พระมหาสุมนเถระขึ้นไปตามพระราชประสงค์ พระ
 เจ้านครพิงค์เชียงใหม่ให้ต้อนรับ และอาราธนาให้อยู่ณวัดพระยืน
 ซึ่งอยู่ทางทิศตะวันออกของเมืองลำพูนไชย ภายหลังพระเจ้านครพิงค์
 เชียงใหม่ จึงให้สร้างพระอารามที่ป่าไม้พยอมให้นามว่า วัดขุยมะราม
 สอนดอกไม้มงคล แล้วอาราธนาพระมหาสุมนเถระไปครองพระอาราม
 นั้น พระมหาสุมนเถระได้ถวายพระบรมธาตุ แก่พระเจ้านครพิงค์
 เชียงใหม่ จึงให้สร้างพระเจดีย์บรรจุพระบรมธาตุนั้นไว้ณจอมเขาคอย
 สุเทพ ในปีชวดอิฐศก รุคคักราช ๗๔๘ พิศาลมาศเพ็ญวันพุธ จันทร
 เสวยฤกษ์ ๑๖ เป็นฤกษ์สุธาปนาพระเจดีย์ มีข้อความสร้างพระธาตุ
 คอยสุเทพดังนี้

อันพระธาตุคอยสุเทพนี้ ตั้งอยู่บนจอมเขาคอยสุเทพ ถานล่างเป็น
 ๔ เหลี่ยม ชั้นที่ ๒ ย่อมุมไม้สิบสอง พ้นนั้นไปกลมเป็นรูปสลับ ยอด

มีฉัตร ๕ ชั้น (เขาว่าฉัตรชั้นที่สวดเป็นทองคำ) องค์พระธาตุทองแดง แต่ไม่เรียบร้อยนักปีตของสูงประมาณ ๑๕ วา มีวิหารทิศประดิษฐาน พระพุทธรูป แต่มีวิหารคดเชื่อมให้วิหารทิศนี้ติดต่อกัน นอกจากนี้ ก็ไม่มีอะไรที่ควรกล่าว

ใกล้เขาคิดกับบริเวณพระธาตุทางทิศตะวันออก มีที่พักของเจ้าแก้ว เนาวรัฐ เจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่ เป็นเรือนไม้ย่อม ๆ ประมาณส่วน กว้างราว ๔ วา ส่วนยาวราว ๖ วา ๒ หลัง ต่อจากเรือนนี้ไปทางเหนือ มีศาลาหลังใหญ่อยู่ ๑ หลัง จะเป็นของพระธาตุหรือของเจ้าผู้ครองนคร ไม่ทราบ ทิศใต้พระบรมธาตุมีเรือนแถวยาว ๆ อยู่ ๒ แถว เป็นของ เจ้าแก้วเนาวรัฐ (ทำนองเป็นเรือนคนใช้) นำใช้น้ำวิโรคคองวางท่อ จากลำธาร เช่นเดียวกับที่ค้ำหนักพระราชชายา

ที่บนยอดคอยนี้ยังมีเรือนชาวอเมริกันอยู่อีก แต่ข้าพเจ้าไม่ได้ดู อากาศบนคอยสับสน เขาว่าฤดูหนาว ๆ มาก ฤดูร้อนไม่สู้ ร้อน เพราะประการนี้กำลังวังชา ดังเช่นพระราชชายาแลชาวต่างประเทศจึงมาสร้างบ้านพักบนนี้ สำหรับหลบร้อนจากในเมืองขึ้นมาพัก ในฤดูร้อน

ในแนวเขานี้ ทางด้านเหนือมีลำธารอีกสายหนึ่ง เรียกว่าห้วยแก้ว เป็นที่เที่ยวเตร่ของคนเมืองนี้ ที่เชิงเขา (ไม่ติดที่เดียว) เป็นที่ตั้ง โรงเรียนมหาดเล็กหลวง มีถนนติดต่อกับในเมือง จากกำแพงเมือง ไปทางทิศตะวันตกประมาณ ๑๒๕ เส้นก็ถึงโรงเรียนมหาดเล็ก ที่โรงเรียน

นี้มีบริเวณใหญ่โต บ้านวันตกมีตอยสุเทพ อีกสามบ้านเป็นป่าล้อม
ตัวโรงเรียน เรือนนอนนักเรียน เรือนครู เรือนพยาบาล ฯลฯ พื้นไม้
กระดาน ฝาซีกตะลุง หลังคามุงแฝกทั้งสิ้น เป็นที่เงียบห่างจากที่ประชุม
ชน ถ้าความใช้ไม่ซุ่มมิดไม่จืด จะเป็นที่ควรแก่ศึกษาสถานเช่นนั้น
นักหนา แต่น่าเสียดายที่ความใช้ซุกซุม แลเป็นใช้ที่มีอาการออก
จะร้ายแรง กับบางฤดูลมแรงเหลือเกิน สถานที่ใดถูกลมพัดพังหลาย
หนแล้ว นำพิจารณาถึงที่ตั้งโรงเรียนนี้ดูอยู่ข้าง ว่าจะควรทนอยู่ในที่นี้
หรือหาที่ใหม่

ส่วนทางทิศใต้ก็ไม่มีสถานที่ใดที่ควรกล่าว นอกจากทางไปเมือง
ลำพูน จึงขอออกไปรวมกล่าวไว้เป็นตอนหนึ่งโดยฉะฉาน

ต่อไปนี้จะได้กล่าวถึงถนนหนทางแลยานพาหนะที่ใช้อยู่ในนครเชียงใหม่

ถนนที่เป็นสายสำคัญนั้น คือ ถนนแม่ฮอน (ถนนสันกำแพงก็เรียก)
เป็นถนนจากเชียงใหม่ไปอำเภอสันกำแพงแลแม่ฮอน (ไปทางตัวนอก)
สถานีรถไฟก็ตั้งอยู่ถนนนี้ แล้วข้ามสะพานนวรัฐ (จึงเปลี่ยนชื่อเป็นถนน
ท่าแพ) ผ่านตลาดตรงเข้าไปในกำแพงไปเชื่อมกับถนนสวนดอก (ทาง
ไปตอยสุเทพ)

ถนนวิชัยนันทน์ ถนนแก้วนวรัฐ ถนนจำแสนวงศ์ ถนนช้างเผือก
ถนนศรีดอนไชย เหล่านี้เป็นสายขึ้นจากตัวนอกไปตัวตกเข้าไปใน
กำแพงเมืองบ้าง เลาะกำแพงไปบ้าง

ถนนเจริญประเทศ ถนนช้างคลาน ถนนสันคู เล่าห้วยแม่ข่า
ถนนช้างม่อย ถนนราษฎรเชียงใหม่ ถนนศรีภูมิ ก็ยังมีอีกหลายสาย
ซึ่งข้าพเจ้าเห็นเป็นสายไม่สำคัญซึ่งจะต้องจำชื่อข้าง ไม่ได้ไปดูให้ทั่ว
ข้าง ถนนเหล่านี้เป็นสายสกัดจากใต้ไปเหนือ ก็ยังมีถนนสายยาว ๆ
อีก ๓ สายแต่ข้าพเจ้าไม่ได้เห็น คือ ถนนจากเวียงไปอำเภอคอยเล็ด
อำเภอหางดง อำเภอแม่ริม

ยานพาหนะต่าง ๆ ที่ใช้อยู่ในวรมนครเชียงใหม่ ในเวลานี้โดย
ประมาณมีจำนวนดังนี้ รถยนต์ ๕๐ คัน รถม้า ๕๐ คัน จักรยาน ๒๐๐๐
คันเศษ นอกนั้นก็มียานล้อหุ้มเหล็ก (คือ เกวียนชนิดที่ไม่มีแปรง)
สำหรับบรรทุกสินค้าเป็นจำนวนมาก (ตามทะเบียน พ.ศ. ๒๔๖๕ เพียง
สิ้นเดือนธันวาคม มี พ.ศ. ๓๓๘๓ คัน)

การค้าขายในท้องตลาดส่วนมากยังเป็นคนพนเมืองกับพม่าแลเงี้ยว
ช่างก่อสร้างบ้านเรือนก็ได้เห็นคนพนเมืองทำอยู่ แต่สงสัยว่าเมื่อทาง
รถไฟเดินถึงเชียงใหม่แล้วคงมีคนจีนไปแย่งช้อแย่งขายแลแย่งการ
รับจ้างก่อสร้างเป็นแน่นอน พรกพนเมืองจะทานไหวหรือไม่ ถ้าไม่ไหว
ก็น่าเสียขายอยู่ข้าง

สินค้าต่างประเทศเช่น น้ำมัน ไม้ขีดไฟ เครื่องทองเหลือง เครื่อง
เหล็ก มาจากกรุงเทพฯ แลส่งไปทางเชียงตุง ทางขนส่งสินค้าจากกรุงเทพฯ
เมื่อรถไฟยังไม่ถึงใช้ขนด้วยเรือทางน้ำบ้าง แต่เดี๋ยวนี้เปลี่ยนเป็น

ชนทางรถไฟแล้ว

ชนสินค้าทางพม่าแลเชียงตุงใช้ชนควยม้าแล
ฟ้อ, ต่าง,

สินค้าที่ทำในพื้นเมืองซึ่งคนต่างท้องถิ่น ๆ ขึ้นไปเพื่อจะพึ่งหาซื้อ
เป็นที่ระฤกได้มีหลายอย่างมีอาทิ ลินผ้าแลลีนไหม ส่วนมากทำที่อำเภอ
ลีนกำแพง เครื่องเงินทำเป็นภาชนะต่าง ๆ เช่น โอ, ตุ่ม, หีบ, กรอบรูป
เป็นต้น เครื่องดินเคลือบ (ทำนองเป็นเขี้ยวไขกั แต่เนื้อหยาบ) ทำ
เป็นอ่าง, ไห, กระจ่างตันไม้ ฯลฯ เครื่องเงินเช่นโอเงิน, พานเงิน
 ฯลฯ ของทั้ง ๓ อย่างนี้ทำที่ในนครเอง

เพราะอาณาเขตर्मณฑลพายัพส่วนมากต่อกับพม่าแลเงี้ยว (ของ
อังกฤษ) ราษฎรพื้นเมืองก็มีเงี้ยวแลพม่าปนอยู่เป็นส่วนมาก การ
ค้าขายก็ทำการติดต่อกันทั้งทางกรุงเทพ ฯ แลทางพม่า เงี้ยว ฟ้อค้า
ก็มีคน ๒ ชาตินั้นไม่น้อยกว่าคนพื้นเมือง ฟ้อค้าใหญ่ ๆ ที่ผูกขาดทำ
ค้าไม้เป็นขนชาวอังกฤษอยู่มาก กุลทำยาไม้ จึงมีพม่า ขมุ ฯลฯ
อยู่มาก เงินที่ใช้จ่ายใช้สอยในท้องตลาด จึงนิยมเงินรูเปีย เงินบาท
แลสตางค์ชาวเกอຍใช้ไม่ได้ที่เดียว สตางค์แดงยังพอใช้ได้ เงินรูเปีย
จึงท่วมเทเข้ามาเกลื่อนอยู่มากมายในมณฑลนั้น นอกจากเข้ามาตามสาย
สินค้าที่เกี่ยวข้องกัน คือ เขตพม่าแลเชียงตุง ฟ้อค้าผู้ทำยาไม้ขึ้นส่ง
ขึ้นไปจากกรุงเทพ ฯ สำหรับจ่ายในกิจการของเขา เช่นเป็นเงินเดือน
กุลเป็นต้น ส่วนการใช้จ่ายเงินทางราชการนั้น ใช้จ่ายเป็นอัตราเงินบาท
ของรัฐบาล เพราะเหตุเงินบาทกับรูเปຍกำลังคั่นคั่นอยู่ จึงเป็นเหตุให้

มีผู้ตั้งรับแลกเงินรูเบิลกับเงินบาทเป็นการหากำไรกันขึ้นอีกส่วนหนึ่ง แล
เป็นกำไรมากอย่างงาม เช่น กลีร์รถไฟคนหนึ่งรับค่าจ้างจากกรมรถไฟ ๑ บาท
ถ้าจะใช้ในท้องถิ่นตลาดต้องไปแลกเงินรูเบิลได้ ๓.๒๕ รูเบิลข้าง ๓.๓๐ รูเบิลข้าง
(ตามน้ำหนักหรือราคาธรรมดา ๓๓๓ รูเบิลต่อ ๑๐๐ บาท ๑ บาทเท่ากับ
๓.๓๓ รูเบิล) กลีร์คนนั้นเองต้องการเงินบาทสำหรับเสียภาษีอากรต้องเอา
เงินรูเบิลแลกเปลี่ยนเงินบาท ๑ บาทต้องตั้ง ๓.๔๐-๓.๕๐ รูเบิล (รัฐบาล
เคยตั้งรับแลก แต่กำหนดราคาถึง ๓.๗๕ รูเบิลต่อ ๑ บาท เลยไม่มีผู้
ใครแลก เพราะกำหนดราคาแพงเกินไป) ผู้มีเงินรับแลกเป็น
อันได้กำไรทั้งขึ้นทั้งล่อง ในเรื่องที่จะแลกเงินบาทให้เป็นที่ยอมรับใช้กันทั่วไป
ในท้องถิ่นตลาดเงินรูเบิลนี้ ทราบว่ารัฐบาลกำลังดำริห์แก้ไขอยู่

ราษฎรในพื้นเมืองภาคพายัพ นอกจากไทยพมืองแล้ว เป็น
เงี้ยวแลพม่าเป็นส่วนมาก มีวัดเงี้ยว วัดพม่า (วัดพุทธศาสนา)
ใหญ่ๆ เกือบเท่าจำนวนวัดของพวกพื้นเมือง นอกจากการทำบุญให้ทาน
รวมกันแล้ว พวกไทยพมืองกับพวกเงี้ยวพม่ายังมีการสัมพันธ์
กันทั้งในทางแต่งงานแลการค้าขายมาช้านาน พวกไทยได้้นอกจากที่
ขึ้นไปรับราชการไม่มีใครมีการเกี่ยวข้องกับในทางอื่น เพราะฉะนั้นการ
สนิทสนมในระหว่างไทยเหนือกับไทยใต้ จึงน่าจะพยายามให้สนิทสนม
กันดีกว่าที่เป็นอยู่นี้

ความนิยมของคนพื้นเมืองภาคนี้ มีอีกอย่างหนึ่ง คือ นิยมอุปสมบท
สึกเป็นสามเณร (เรียกพระ) ในโรงเรียนหนังสือไทยมีสามเณรบน
อยู่ด้วยเป็นจำนวนไม่น้อย เป็นการประมุขกับจำนวนลูกเสื่ออยู่ข้าง

ตอนนครลำพูน

วันที่ ๙ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๖๕ ไปนครลำพูนโดยรถยนต์ แล้วกลับมาพักที่เชียงใหม่ในวันนี้

นครลำพูนอยู่ทิศใต้นครเชียงใหม่ไปจากกรุงเทพ ฯ โดยทางรถไฟถึงสถานีลำพูนก่อนแล้วจึงถึงเชียงใหม่ แล้วผู้ถนนจากเชียงใหม่ไปถึงลำพูนเป็นถนนในประเภททางหลวงของแผ่นดิน (คือ กรมทางรับบำรุงรักษา) เป็นระยะทางยาว ๖๐๐ เส้น ตามข้างทางจากเชียงใหม่มีบ้านเรือนติดต่อกันไปจนถึงนครลำพูน ประมาณกึ่งทางมีที่ว่าการอำเภอสารภี ขึ้นจังหวัดเชียงใหม่ ข้างถนนทางขวามือเลาะลำน้ำอิงเก่าไปข้างเพราะทางน้ำเปลี่ยนไปเดินเลี้ยวห่างจากเมืองออกไปมาก ลำน้ำเก่านี้จึงตนเขินมานาน (ก่อน พ.ศ. ๒๓๓๗) แต่จะตนเขินอย่างไรก็ยังทำประโยชน์ให้แก่นครลำพูนเป็นอันมาก คือ เขาขดเหมืองจากลำน้ำใหม่เข้ามาตามแนวลำน้ำเก่านี้ ตรงตำบลที่เรียกว่าปากเหมือง แล้วก็นำฝายเอาน้ำเข้ามาทำนาได้ประโยชน์มาก

เมืองนครลำพูนตั้งอยู่ทางฝั่งขวาของลำห้วยแม่กวง เป็นเมืองเก่ามีตำนานในการสร้างโดยย่อดังนี้

ตำนานสร้างนครหริภุญไชย คือ นครลำพูน

การสร้างนครหริภุญไชยนี้ มีว่าเมื่อ พ.ศ.ล่วงไป ๓๐๐๘ ปี มีกษัตริย์ ๕ คนออกบวชเป็นภิกษุในพระพุทธศาสนา ภายหลังลาสิกขาบท

ออกไปมีภรรยา แล้วกลับเห็นโทษในกามคุณ จึงสละการครอบครอง
เรือนออกบวชเป็นฤๅษีจนสำเร็จอภิญญา ๕ อัฐมาสปัต ๘ แล้วแยกย้าย
กันไปอยู่ในตำบลต่าง ๆ ฤๅษีคน ๑ ชื่อสุเทวฤๅษี (ต่อมาเห็นจะได้สม
มุติเป็นชื่อคอบสุเทพ) ได้ไปอยู่ยังภูเขาริมน้ำแม่ขาน วันหนึ่งสุเทว
ฤๅษีลงไปยังเชิงเขาพบกุมารกุมารีอยู่ในรอยเท้าช้างคู่ ๑ เท้าแรดคู่ ๑
เท้าโคกระทิงคู่ ๑ พระฤๅษีก็เอามาเลี้ยงไว้

อยู่มาไม่นานในอศวิ ๑ มาตกกินในที่อันพระฤๅษีได้ถาถมุตไว้เนือง ๆ
ยังเกิดครรภ์ขึ้น ตกลูกเป็นมนุษย์หญิง ๑ ชาย ๑ พระฤๅษีก็เอามา
เลี้ยงไว้ให้ชื่อว่าอนุกรมารและกุตติกุมาร แล้วจึงอภิเษกให้เป็นคู่กัน
และนฤมิตรนครอื่น ๑ ณะที่ใกล้เชิงเขาอันเป็นที่อยู่ของพระฤๅษีให้ชื่อว่า
เมธิมิคสังฆะนคร แลยกกุมารกุมารที่ เกิดแต่นางเนื้อให้เป็นใหญ่แก่
กุมารกุมารทั้งหลายอันเกิดในรอยเท้าสัตว์ต่าง ๆ เพราะเป็นพืชพันธุ์
ของพระฤๅษี

พระเจ้านครมิคสังฆะมีราชบุตรกับพระมเหสี ๓ องค์ ราชธิดา
องค์ ๑ ก็ทิวศต พระวสุเทพจึงให้ราชธิดาเคกกุณริกนาสราชกุมาร
ซึ่งเป็นโอรสองค์ใหญ่ของพระเจ้านครมิคสังฆะขึ้นครองราชสมบัติ ภายหลัง
พระวสุเทพฤๅษีเห็นเมืองมิคสังฆะยังไม่สมควร จึงนฤมิตรเมือง
ใหม่ให้ชื่อว่ารมยนคร แล้วเชิญเสด็จเจ้ากุณริกนาสไปครองเมืองใหม่นี้
ต่อมาเจ้ากุณริกนาสประพฤติมิต้องด้วยทำนองคลองธรรม เทพยดา
พากันพิโรธ จึงนรพรตให้คนที่คิดหนีไปเสียจากนคร และบรรดาให้

น้ำท่วมพระนครจมลง หม่อมมณีนุชซึ่งมิได้ตั้งอยู่ในธรรมพร้อมด้วยพระ
เจ้ากฤษณิกานาถถึงแก่พิราลัยไป ความทราบถึงพระวาศูเทพฤาษีก็มีความ
สังเวชสลดใจ และรำพึงว่าบริเวณที่เหล่านั้น พระพุทธเจ้าได้ทรงพยา
กรณ์ไว้ว่า จะยังเกิดมหานครเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธสารีริกขุมธาตุ
จะทิ้งเสียหาควรไม่ จึงปรารภที่จะนฤมิตรนครใหม่ แลได้ให้ไปเชิญ
พระสัคนฤาษี (ซึ่งเป็นสหายออกบวชพร้อมกัน) อันอยู่ณะกรุงละโว้
มาปรึกษาหารือกัน แล้วพระยาศทั้ง ๒ จึงได้พากันเลือกที่ใดแล้ว
จึงได้ปรึกษากันว่าจะสร้างรูปเมืองให้เป็นอย่างไร ตกลงกันสร้างเหมือน
รูปเมืองหริทวลลี (คือ เมืองศรีสัตตนาลัย สวรรคโลก) ซึ่งพระอนันต
ฤาษีได้สร้างขึ้น เมืองนั้นว่ามีลักษณะต่งเกล็ดหอย พระฤาษีทั้ง ๒ นั้น
ไปปรึกษาพระอนันตฤาษี และนำเอาหอยสังข์มาวางย้งพื้นแผ่นดิน
พระยาศทั้ง ๒ ก็เอาไม้เท้าขีดดินเป็นวงไปตามทรงสันดานของหอยสังข์
ก็บังเกิดเป็นคูแลปราการขึ้นตามรูปหอยสังข์รอบไม้เท้าที่พระฤาษีขีดไป
วัดโดยรอบได้ ๒๒๕๐ วา หรือ ๓๒๐ เส้น ๘ วา (คือ นครลำพูน) แล้ว
จึงไปขอราชธิดาของพระเจ้ากรุงละโว้ ทรงนามว่าจามเทวี ขึ้นมาครอง
ราชสมบัติ (นางจามเทวีนั้นเข้าใจว่าเป็นขอม)

แต่เมืองนครลำพูนในปัจจุบันนั้นว่ากันว่า พระเมืองแก้ววงษ์พระ
เจ้าเม็งรายเป็นผู้สร้าง ตั้งหลักเมืองและก่อกำแพงเมือง เมื่อวัน
พฤหัสบดีขึ้น ๕ ค่ำ เดือนยี่ จุลศักราช ๘๘๘ ปีชวด อัฐศก

กำแพงเมืองนครลำพูนนี้ ตามตำนานที่ว่ารูปเป็นเกล็ดหอยนั้น ความที่จริงเป็นรูปไข่ (อย่างท้องสนามหลวง) มากกว่า ส่วนยาวจากเหนือไปใต้ประมาณ ๓๗ เส้น ๓๐ วา ส่วนกว้างจากตะวันออกไปตะวันตกประมาณ ๓๕ เส้นเศษ ทางทิศตะวันออกมีลำห้วยแม่กวงเป็นคู นอกนั้นมีคูล้อมรอบ มีประตูซึ่งเรียกกันอยู่เวลานี้ ๕ ประตู คือ ทางทิศเหนือ เรียกประตูช้างสี ทิศใต้เรียกประตูลิ้น ทวันออกเฉียงเหนือ เรียกประตูท่านาง ทวันออกเฉียงใต้เรียกประตูพาชาม

ถนนในเมืองที่เป็นสายยาวนั้น เรียกถนนอินททยงยศต่อจากถนนมาจากเชียงใหม่แต่ประตูช้างสีไปออกประตูจนถึงวัดเรียกวัดประตูลิ้น มีถนนซอยทั้ง ๒ ข้างถนนอินททยงยศ ทางตะวันออก ๓ ถนน ท่านางไปออกประตูท่านาง ๒ ถนนอิฐวัด ๓ ถนนไชยมงคล ๔ ถนนวังขวา ถนนนี้ไปออกประตูพาชาม และเชื่อมกับถนนที่จะไปจังหวัดลำปาง ถนนซอยซีกทางตะวันตกของถนนอินททยงยศ คือ ถนนราชวงศ์ ๓ ถนนแวนคำ ๑ ถนนรถแก้ว ๑ ถนนมุกดา ๑ ก็มีถนนสายยาวขนานเป็นคู่กันกับถนนอินททยงยศอีกสายหนึ่ง เริ่มแต่ถนนแวนคำลงไปทางทิศใต้ ชื่อถนนวังซ้าย ยาวประมาณ ๓๕ เส้น ๓๐ วา รอยกำแพงเมืองชั้นในมีถนนยาว ๒๒ เส้น รอยคูเมืองชั้นนอกก็มีถนนเหมือนกันยาวประมาณ ๗๒ เส้น (ด้านทางลำน้ำแม่กวงไม่มีถนน) มุมกำแพงเมืองทางทิศใต้มีถนนไปอำเภอปากช่อง

สถานที่ในร่วมกำแพงเมือง ซึ่งควรจะกล่าวนี้ คือ

๑ วัดพระธาตุหริภุญไชย ตั้งอยู่ในระหว่างถนนสายรอบกำแพง
ด้านตะวันออก ด้านเหนือจากถนนอิสรภาพ ด้านใต้จากถนนไชยมงคล
ด้านตะวันตกจากถนนอินทขยงยศ มีตำนานการก่อสร้างดังต่อไปนี้

ตำนานพระธาตุหริภุญไชย โดยย่อ

ราวจุลศักราช ๔๐๕ พระเจ้าอาทิตย์ราช (ราชวงศ์รามัญ) ได้
ครอบครองนครลำพูนไชย เป็นกรรมสิทธิ์ที่ทรงพระปรีชาสามารถ และมี
กำลังสุภาพมาก ได้ทรงโปรดให้สร้างปราสาทและหอจันทน์อาคาร ที่ลง
พระบังคลไว้ที่ใกล้ปราสาทในพระนครลำพูนไชย เวลาพระเจ้าอาทิตย์ราช
ไปลงพระบังคลพระที่นั่งก็มีกามาโดยพระเคียวและทำร้ายพระองค์ต่าง ๆ
คำรัสให้ราชบุตรทั้งหลายพยายามจับกาก็หาได้ไม่ จนถึงต้องขบถ
เทพารักษ์สำหรับพระนครจึงจับกานั้นได้ พระเจ้าอาทิตย์ราชจะให้ฆ่ากา
นั้นเสียก็ยังทรงแคลงพระทัยอยู่ว่า เหตุที่กามาออกอาชวาทนพระองค์นั้น
จะเป็นด้วยอำนาจเทพารักษ์หรือประการใด จึงให้รื้อฆ่ากานั้นไว้ ครั้น
เวลาตรึงกาลพระเจ้าอาทิตย์ราชทรงพระสุบินไปว่า เทพพามาแสดง
แก่พระองค์ว่า ให้เอาทหารเกิดใหม่ได้ ๗ วันไปไว้กับกรงกา ๆ จะพบ
ภาษามนุษย์ได้ในไม่นาน พระเจ้าอาทิตย์ราชได้ทรงกระทำตามพระ
สุบินนั้น กาก็พบภาษามนุษย์ได้ จึงโปรดให้ถามกา ๆ นั้นแจ้งเหตุว่า
มลสถานที่ปลูกจันทน์อาคารนั้นเป็นที่ประสิทธิ์ฐานพระบรมธาตุแห่งองค์

พระพุทธเจ้า และว่าพระยาగాเฝือกซึ่งเป็นขงกาตัวนั้นสั่งไว้ให้รักษา
สถานนั้น ถ้าไม่เชื่อก็ให้ปล่อยไปจะไปพาพระยาగాเฝือกตัวนั้นมาเฝ้า
พระเจ้าอาทิตย์ราชก็โปรดให้ปล่อยกานั้นไป กำนันจึงไปพาพระยา
เฝือกมาเฝ้า และทูลความตามที่ใดกล่าวมาแล้วข้างต้นเสร็จแล้ว ก็พา
กาบริวารของตนกลับไป

พระเจ้าอาทิตย์ราชยังเกิดความเลื่อมใสในพระพุทธานุคุณ จึงโปรด
ให้รื้อพระราชมณเฑียรอันเป็นที่ประทับนั้นเสีย และให้ชำระล้างมณฑล
นำดินในที่นั้นออก ให้หาหินที่คมมาถมแทน และให้กระทำที่นั้นให้เป็น
ปริมณฑลกลมโดยรอบกว้าง ๓๐ วา โยบทวยและปราชญ์วรรณให้เต็ม
หนาได้ ๓ ศอก ให้ตั้งแต่งประกับด้วยสุคันธชาติ ปักราชวัติฉัตรทอง
ทวยจระทำการบูชาพระบรมสารีริกธาตุเป็นอันมาก และบ่าวร้องให้ชาว
พระนครกระทำสักการบูชาด้วย ครั้นนั้นได้มีฝนแก้ว ซึ่งบรรจุพระบรม
สารีริกธาตุขนาดเท่าปลีกล้วยสุกขึ้นจากพนมยดพิ กระทำปาฏิหาริย์ส่งพระ
รัศมีรุ่งโรจน์โชตินาการให้เห็นประจักษ์แล้ว ก็กลับจมลงในพนมยดพิ
ดังเก่า สมเด็จพระเจ้าอาทิตย์ราชจึงโปรดให้จัดการสร้างปูนาพระบรมธาตุ
เจดีย์หลวงสูง ๓ เส้น ๓ วา ณ ที่นั้น แล้วโปรดให้สร้างโยธวิหารการ
เปรียญศาลาใหญ่ขึ้นเป็นพระอารามหลักนครทวิภูไชย

รูปพระธาตุก็เป็นอย่างที่เคยกล่าวสลับเช่นเดียวกับพระธาตุอื่น ๆ มี
พระธาตุทวยสุเทพเป็นต้น มีวิหารใหญ่อยู่หน้าพระธาตุแลมีวิหารคด

วัดนี้บัดนี้เป็นที่รวบรวมโบราณวัตถุ ที่เก็บได้ในเมืองนี้ไว้มาก มีศิลาจารึกเป็นต้น แต่ข้าพเจ้าไม่มีเวลาดูให้ทั่วถึง

ถัดวัดนี้ลงไปทางทิศใต้ในระหว่างถนนวังขวา กับถนนอินททยงยศ เป็นคุ้มเจ้าจักรคำขจรศักดิ์ เจ้านครลำพูน ในวัดนี้เป็นเรือนไม้มีมุขกลาง ใต้ถุนสูงประมาณ ๓ ศอก เป็นเรือนคั่นข้างสมัยเก่าและคับแคบ ทราบว่าท่านเจ้าของกำลังทำรีที่จะสร้างใหม่

ซึ่งกำแพงเมืองด้านนี้ ทางทิศเหนือ คือ ว่างถนนรอบกำแพง กับถนนอินททยงยศมีจอมปลวกมณฑลประธานนครลำพูน

ในระหว่างถนนอินททยงยศ กับกำแพงเมืองทางทิศตะวันตกมีที่ทำการไปรษณีย์โทรเลขอยู่มุมถนนราชวงศ์ด้านเหนือ

มุมถนนราชวงศ์ด้านใต้กับถนนแวนคำตอกันเป็นบริเวณศาลากลางจังหวัด ตัวศาลากลางจังหวัดเป็นเรือนไม้ ๒ ชั้น ในเวลานี้ที่ทำการอำเภอเมืองนครลำพูนทำรวมอยู่ในศาลากลาง และในบริเวณศาลากลางนี้มีสโมสรเสือป่ารวมอยู่ด้วย

ถัดศาลากลางมาในระหว่างถนนวังซ้ายกับถนนรถแก้วบรรจบกันมีที่ทำการโสตศอนาสิก

ในระหว่างถนนวังซ้ายกับถนนมุกดาบรรจบกันมีเรือนจำ ซึ่งเป็นเครื่องไม้จริง

ถัดจากนั้นลงไปทางใต้ ในระหว่างถนนอินททยงยศกับถนนวังซ้าย เป็นคุ้มเจ้านครลำพูนคนเก่า เป็นเรือนฝากระดานสมัยเก่า (อยู่ตรงข้ามกับคุ้มเจ้านครเพ็ญ)

นอกกำแพง เมืองทางทิศเหนือมีโรงพักตำรวจอยู่ระหว่างถนนสายไปเชียงใหม่กับถนนแยกไปวัดพระคง การก่อสร้างก็เป็นเครื่องไม้อย่างโรงพักอื่น ๆ

ต่อจากโรงพักไปมีถนนแยกทางขวามือถึงสถานีรถไฟ จากศาลากลางจังหวัดไปสถานีรถไฟระยะทางประมาณ ๒ กิโลเมตรเศษ

นอกเมืองทางทิศตะวันตก พันพระตำหนักออกไปมีโรงฆ่าสัตว์ทางทิศใต้ทางถนนไปอำเภอปากช่องมีโรงเรียนประจำจังหวัดซึ่งกำลังสร้างผนังชั้นล่างก่ออิฐฉาบปูน ชั้นบนเครื่องไม้จริงทางทิศตะวันออกข้ามลำน้ำแม่กวงไปถึงวัดพระยืนแล้วจึงถึงทางรถไฟ พันจากทางรถไฟไปก็เป็นสนามสำหรับอากาศยาน

การก่อสร้างสำหรับนครนี้ ตลาดกักตุน บ้านเรือนราษฎรก็ยังไม่มีการก่อสร้างเป็นตึกเลย และมีธรรมเนียมที่ถกกันอยู่ในนครว่าถ้าผู้ใดสร้างบ้านเรือนยกพื้นสูงเกิน ๓ ศอกเป็นบาป เพราะอยู่สูงกว่าพระบรมธาตุ แต่ต่อไปเห็นจะเลิกเพราะมีผู้สร้างเรือน ๒ ชั้นขึ้นหลัง ๓ แล้ว และที่เจ้าจักรคำคณาทรจะสร้างก็จะสร้างเป็น ๒ ชั้น

ล่องเรือจากเชียงใหม่

วันที่ ๒๓ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๖๕ เวลา ๗.๓๐ ก.ท. จากที่พักที่นครเชียงใหม่ไปลงเรือที่วัดไชยธารามงคล เวลา ๘.๓๐ ก.ท. ออกเรือจากที่นี้ เรือคึกคักต้องเข็นกันเรือมา ผ่านบ้านบน บ้านนี้เป็นบ้านแขก

ป่าหัง พวกแขกป่าหังที่ขยดต่อรัฐบาลอังกฤษ หนีเข้ามา ฝ่ายเรา
 ได้ควบคุมให้ขึ้นมาตั้งบ้านเรือนอยู่ที่นั่น เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๘ (ร.ศ. ๑๑๔)
 ต่อจากนั้นไปเรือข้ามฝายที่ท่าวังตาลแล้วถึงเกาะกลาง ที่เกาะกลางนี้
 เป็นโรงพยาบาลโรคเรื้อน ซึ่งพวกอเมริกันมาตั้ง บริเวณใหญ่โตมาก
 ถ้ามาจากเชียงใหม่โดยรถยนต์จะมาถึงได้ในเวลาประมาณ ๒๐ นาที แต่
 นั้นเรามาเรือจึงกินเวลาเกือบ ๔ ชั่วโมง เวลา ๓.๒๐ ล.ท. ถึงบ้านปากเหมือง
 ต้องขึ้นเรือข้ามฝาย เรือหมดด้วยกิน ๘ ลำ กินเวลาเกือบ ๒ ชั่วโมง
 เพราะฉะนั้นเมื่อข้ามฝายไปแล้ว จึงต้องพักนอน เราพักทางฝั่งขวาของ
 ลำน้ำ เป็นเขตรักษาทางหลวง จังหวัดเชียงใหม่ ระยะทางจากที่นั่นไป
 ๗ กิโลเมตร (๑๗๕ เส้น) ก็ถึงอำเภอ สืบได้ความว่าพลเมืองส่วนมาก
 ในอำเภอนี้ มีการหาเลี้ยงชีพด้วยการทำนา เลี้ยงโค, กระบือ, และ
 มีเขาหนึ่งชายกับทำสวน เช่น หมาก, มะพร้าว, ตามสมควร มีการ
 หัตถกรรม คือทำภาชนะด้วยดินเผา เช่น คอโทะเป็นต้นขายมาก
 บนฝั่งที่เราพักนี้มีบ้านของเจ้าแก้วเนาวรัฐ เจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่
 เป็นเรือนแบบเก่า มียุงข้าวใหญ่ มีศาลาเป็นที่นั่งเล่น บริเวณกว้าง
 ขวาง มีต้นไม้ต่าง ๆ เช่น หมาก, มะพร้าว, มะปราง, ลำไย, ฯลฯ
 เป็นต้น ผลไม้บางอย่างหาพันธุ์มาปลูกจากกรุงเทพ ฯ มีสระสำหรับ
 เลี้ยงปลาเทโพด้วย นับว่าเป็นบ้านที่สวยงามจะไปพักผ่อนอย่างเงียบเช่น
 บ้านสวนใดไปนอ้ยังดี

ที่เรียกว่าบ้านปากเหมืองนั้น คือ เขาชดเหมืองเป็นทางเข้าน้ำแล้ว
 กันฝายเข้าน้ำเข้าไปใช้ในการทำนาที่นครลำพูน ปากเหมืองอยู่ทางฝั่ง
 ซ้าย มีฝายกันเป็น ๒ ชั้น ระบายน้ำในฝายกับนอกฝายสูงผิดกันประมาณ
 ๒ เมตร การกันฝายแลเขตเหมืองนั้น เขวแย้งน้ำที่กันทำ การ
 กันฝายเป็นน้ำที่ของราษฎรตำบลปากเหมือง จังหวัดนครเชียงใหม่
 เป็นผู้ทำ การขุดแลรักษาเหมืองเป็นน้ำที่ของราษฎรชาวลำพูนเป็นผู้ทำ
 ฝายเขากันยหนึ่ง ๒ ครั้ง คือ ราวเดือนกรกฎาคมครั้ง ๑ สำหรับเข้าน้ำ
 ชนทำนาและใช้ตามธรรมดา ราวเดือนมกราคมอีกครั้ง ๑ สำหรับ
 เข้าน้ำชนทำนาคอ (นาปรัง)

ต่อจากบ้านปากเหมืองลงไปหน่อยหนึ่ง ทางฝั่งซ้ายก็เป็นเขตร
 นครลำพูน แต่ไม่มีใครมีบ้านเรือนราษฎร ทางฝั่งขวาเป็นเขตรนคร
 เชียงใหม่มีบ้านเรือนราษฎรมากติดต่อกันไป

วันที่ ๑๕ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๖๕ เวลา ๖.๓๐ ก.ท. จากบ้านปาก
 เหมืองข้ามฝายบ้านบ่อครก ฝายบ้านทรายมูล ฝายท่ามะโอ ถึงปากแม่
 ทา (คุดอนจากลำปางมาเชียงใหม่) และปากแม่กวงซึ่งเป็นลำน้ำผ่าน
 จังหวัดลำพูนนั้น ก็มีรวมกัน ต่อจากนั้นไปเวลา ๒.๐๐ ล.ท. ถึงอำเภอ
 ปากบึง

ที่ว่าการอำเภอปากบึงเป็นเรือนไม้จริง ใต้ถุนสูง มีมุขกลาง
 ยังพอจะทนทานไปได้อีกหลายปี มีถนนผ่านหน้าว่าการอำเภอสาย ๑
 ลงไปทางใต้ประมาณ ๒๕ เส้น มีตลาด (แต่ไม่ได้ไปดู) ใต้ที่ว่าการ

อำเภอลงไปหน่อยหนึ่งถึงปากแม่กงเก่า แต่ไม่มีน้ำ เพราะน้ำไหลไป
รวมเสียที่ปากแม่ทาดังกล่าวแล้ว เวลา ๖.๐๐ ล.ท. ถึงบ้านวังไฮ ที่นี้
ต้องข้ามฝายอีกแห่งหนึ่งเป็นฝายที่คดเคี้ยวมาก พักนอนที่

ที่อำเภอลำปางนี่ ลึกจากลำแม่น้ำเข้าไปหน่อยหนึ่ง มีบ้านชอ
บ้านป่าซาง ซึ่งมีตำนานในพงษาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ว่า พระบาท
สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ ทรงพระราชดำริที่จะตั้งนครเชียงใหม่ขึ้นอีก
(เพราะเวลานั้น เมืองนครเชียงใหม่ถูกพม่าย่ำยีจนต้องร้างไปคราว ๑)
จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระยาแก้วมณี (ภายหลังเป็นพระเจ้าผู้
ครองนครเชียงใหม่) ซึ่งมีความจงรักภักดีต่อใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท
และมีความชอบในงานพระราชสงคราม แยกฉะฎฐ์จากนครลำปางขึ้น
ไปตั้งนครเชียงใหม่ พระยาแก้วมณีเห็นว่านครเชียงใหม่มีกำแพงสร้าง
ใหญ่ ผู้คนยังน้อย ถ้ามีทัพศึกมาเกรงจะรักษาไว้ไม่ไหว จึงมาตั้ง
อยู่ที่ป่าซางนี้ ใน พ.ศ. ๒๓๓๐ นั้นพม่ายกกองทัพมาย่ำยีอีก กรม
พระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท เป็นจอมทัพขึ้นไปปราบปรามขับไล่พม่า
พ่ายแพ้ไปแล้ว จึงได้กลับไปตั้งอยู่ที่นครเชียงใหม่ต่อมา

จากบ้านวังไฮตรงขึ้นไปทางฝั่งขวา ระยะทางประมาณ ๑๔ กิโลเมตร
(๓๕๐ เส้น) มีอำเภอชื่ออำเภอบ้านแม ขึ้นนครเชียงใหม่

วันที่ ๑๒ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๖๕ จากบ้านวังไฮ ผ่านบ้านวังพร้าว
บ้านท่าพระ (มณฑลนเรศวรสามแควว่าพระ) บ้านเด่นคา ต้องข้ามฝาย
ที่หนึ่งแห่งหนึ่ง เวลา ๘.๓๕ ก.ท. ถึงปากแม่ชานอยู่ทางฝั่งขวา ลำแม่ชาน

นี้ว่าต้นน้ำมาจากเขาในเขตรักษาเสือมิง จังหวัดเชียงใหม่ จากปาก
แม่ขานมาผ่านบ้านสองแคว (ที่เรียกว่าบ้านสองแควนี้เพราะเป็นเกาะ)
บ้านท่าชัย ทั้งบ้านท่าชัยนราธิวาสส่วนมากเป็นโรคเรื้อน ทราบว่า เจ้าอินท
วโรรส เจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่คนก่อน ได้ขบีไล่พวกโรคเรื้อนที่อยู่
ในท้องที่ใกล้เคียงนครเชียงใหม่ให้มารวมอยู่ในที่นี้ เวลาเที่ยง ๓๐ นาที
ผ่านเหมืองสวนกล้วยเรือข้ามฝายแล้วถึงคอยน้อย คอยน้อยนี้เป็นเขา
ลูกย่อม ๆ ต้นไม้ดอกจะแห้งแล้งคล้ายเขากระโดง ในจังหวัดบุรีรัมย์
บนยอดเขามีวิหารและพระเจดีย์ ได้คอยน้อยลงไปต้งข้ามฝายอีกฝาย
หนึ่ง เป็นเขตรักษาอามทองแล้วถึงบ้านคอยหล่อบ้านท่าลี่ ทาง
ฝั่งซ้ายมีตลาด เวลา ๒.๔๐ ล.ท. ถึงอำเภอมองทอง

ที่ว่าการอำเภอมองทองเป็นเรือนไม้ ใต้ถุนสูง มีมุขหน้า หลังคา
มุงกระเบื้องไม้ มีโรงพักตำรวจ เล้ากักสัตว์เกยปูน เครื่องบนไม้จริง
วันที่ ๓๗ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๖๕ เวลา ๗.๐๐ ก.ท. ขึ้นจากเรือเดิน
ไปวัดพระศรีจอมทองระยะทาง ๕๐ เส้นเศษถึงวัด พันท ๒ ข้างทาง
เป็นหนาและกำลังไถกันอยู่ เขาใช้น้ำเมืองซึ่งต้นฝายจากลำแม่น้ำขิง
มาเข้านา แลคนน้ำจึงไปหมครวกับฤดูฝน แลไปทางทิศตะวันตก
เห็นหมู่บ้านตำบลบ้านหลวง (คือ บ้านที่ตั้งวัดพระศรีจอมทอง) มี
มะพร้าว แลตาลประปรายหลังบ้านเห็นคอยในแนวคอยหัวเลื้อยเป็นฉาก
แนวคอยหัวเลื้อย ว่าคิดต่อกันไปจนเข้าเขตรแม่ฮ่องสอน นับว่าภูมิ
ประเทศที่งามค้อย

วิหารวัดพระศรีจอมทองหันหน้าตรงทิศตะวันออก มีมุขแยก ๒ ข้าง
ทั้งทางทิศเหนือและทิศใต้ กล่าวกันว่าพระยาเชียงใหม่ชื่อน้อยธรรม
ซึ่งเรียกกันโดยสามัญว่า พระยาเชียงใหม่ช้างเผือก (เพราะได้
พระยาเสวตรโอยรามาชวาย ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระรามาธิบดี
ที่ ๒) เป็นผู้สร้าง แต่เห็นว่าฝีมือใหม่กว่าเรือนแก้วซึ่งประดิษฐาน
อยู่ในวิหาร น่าจะเป็นมาสร้างหรือมาซ่อมภายหลัง

ในวิหารมีเรือนแก้วที่ประดิษฐานพระบรมธาตุ ก่ออิฐถือปูนปิดทอง
(รูปคล้ายอนุสาวรีย์ทหารอาสาที่ท้องสนามหลวงมุมกระทรวงยุติธรรม)
และมีบุษบกน้อยสำหรับรับเอาพระธาตุลงสรงในวันพระ

พระบรมธาตุที่นี้ขนาดเท่าเมล็ดถั่วเหลือง อย่างเขื่อง สีเหลือง
ครามๆ ใส่ตลับทองประดับเพชร (พระราชชายาเธอ เจ้าดารารัศมีถวาย)
แล้วบรรจุไว้ในพระเจดีย์ทองคำอีกชั้น ๑

ที่สำหรับสรงพระบรมธาตุนั้น ใช้แก้วเชิงขนาดเขื่องมีถาดทองคำ
รองมีฝาเป็นทองคำจำลองไปเร่งครอบ มีสายทองคำโยงเพื่อกัน
ล้มติดกับโต๊ะเงิน ๔ สาย เวลาสรงรดน้ำลงบนฝา น้ำก็ไหลลงในแก้ว
แล้วใช้น้ำนั้นเป็นน้ำมนต์

ในวิหารนี้มีพระสำริดขนาดปรกอบอยู่องค์ ๑ น่าตกประมาธคือกหย่อนๆ
เป็นพระงามมาก พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนเรศวรเคยมาทรงยืม
เอาไปว่าจะทำทิวอย่าง เอาไปไว้ถึง ๖ ปี (ทางอำเภอจอมทองเกิดฝน
แล้งจนราษฎรร้องว่าเป็นเพราะมาเชิญพระองค์นี้ไปเสีย) จึงต้องส่งคน
ขนมาไว้ที่เดิมเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๓

เมื่อวัดจอมทองเสร็จแล้วกลับถึงเรือ ๘.๒๐ ก.ท. ออกจากอำเภอ
 จอมทองข้ามฝายบ้านวังตาล ผ่านคอกกลาง ข้ามฝายห้วยลง ระยะเวลา
 ทางตอนนั้นเห็นเขาตึกเข้า แลไปข้างหน้าแลเห็นแนวเขาร้อนเรียงกันไป
 ผ่านบ้านปากหนองปลาทราย เวลา ๕.๔๗ ล.ท. ถึงบ้านท่ากระแจะพัก
 นอนที่ท้ายบ้าน

วันที่ ๑๘ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๖๕ เวลา ๗.๐๐ ก.ท. จากบ้านท่า
 กระแจะผ่านสองแคววังหัวควาย วัดแม่สวาย วัดชะลอม ทนทางซ้ายมือ
 มีคอกเป็นฝายชั่งกตสมาถึงน้ำน้ำคอกอยู่ ผ่านคอกไปก็เลยเวลา ๕.๓๕ ล.ท.
 ถึงสยงแจ่มพักนอน

ที่สยงแจ่ม คือ เป็นที่ลำห้วยแม่แจ่มมารวมกับแม่ปิง ที่แม่แจ่ม
 มีป่าไม้สัก นับว่าป่าไม้ที่มาก แต่ทางที่จะปล่อยขงลงลำปาก
 เพาะเขาข้างนั้น หลวงโยนการพิจิตรผู้รับทำป่าไม้จึงได้ระเบิดเขาเพื่อให้
 ขงลง แต่กำลังไม่พอ จึงได้เวนคนให้รัฐบาล เคยวนป่าไม้ที่
 รัฐบาลทำเอง สายน้ำในลำห้วยแม่แจ่มไหลเชี่ยวมาก

วันที่ ๑๙ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๖๕ เวลา ๗.๐๐ ก.ท. จากสยงแจ่ม
 ผ่านบ้านท่าหนองหลวง บ้านจริง แลเห็นแนวเขาทางเมืองชอดทาง
 ขวามือผ่านวังพระบาท ทนมีพระบาทอยู่บนคอก ข้างขวา ข้างซ้าย
 เวลา ๑.๐๐ ล.ท. ถึงอำเภอเมืองชอด ที่ว่าการอำเภอตั้งอยู่ทางฝั่งขวา
 เรือนไม้ใต้ถุนสูงหลังคามุงกระเบื้องไม้ เรือนนายอำเภอเป็นเรือนไม้จริง
 มุงแฝก เรือนปลัดอำเภอเป็นเครื่องสับฟันฟาก โรงพักตำรวจ
 เอาไม้หนาทำข้อม (แบบภายหลังจากเจ็บบัว)

จากอำเภอเมืองชอด ๖.๔๐ ล.ท. พักนอนที่บ้านวังหม้อ

วันที่ ๒๐ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๖๕ เวลา ๖.๓๕ ก.ท. จากบ้าน
วังหม้อ ผ่านบ้านแอ่น บ้านสยไฟ บ้านท่าเคอ ที่นันทพอกของพวกยาไม่
ห้างขอมเขเบอร์มา จากบ้านท่าเคอผ่านบ้านท่าข้ามเวลา ๔.๕๐ ล.ท. ถึงที่
สหาค เป็นหาดกรวดเม็ดเล็กใหญ่ มีหินซึ่งน้ำในลำห้วยสหาคพัดพามา
ระดับน้ำชักลากตกลงไปทางใต้ เรือล่องมารู้สึกที่เดียว คล้ายกับรถไฟ
ลงเขา เวลา ๕.๔๕ ล.ท. ถึงบ้านมัตกาทักนอน

ที่บ้านมัตกานี้ เป็นที่พักสำหรับการล่องเรือจากเชียงใหม่ เพื่อ
เตรียมตัวเตรียมเสบียงอาหารสำหรับล่องแก่ง เพราะในแก่ง
ไม่มีใครจะมีบ้านหาอาหารรับประทานยาก เขาว่าเมื่อรถไฟยังไม่ถึง
เชียงใหม่ เรือยังเดินทางมากอยู่ เรือถึงต้นต้องหยุดบงสรวงเพราะแก่ง
ต้องฆ่าโคแลสุกรเส้น ซึ่งข้าพเจ้าเดาเอาว่าเป็นวิธีหาเสบียงไปกินกลาง
ทางนั่นเอง

ที่บ้านมัตกานี้มีเรือนหลายหลัง ชาวบ้านเป็นผู้ชำนาญในการล่อง
แก่งมากไม่มีใครทำนา เพราะลักษณะภูมิประเทศเป็นเนินโดยมากจึงทำไร่
เวลารัฐบาลห้ามวางไร่จึงรู้สึกเดือดร้อน ซึ่งนำพิจารณาถึงการควรมห้าม
หวงเพียงไรอยู่ให้ไต่ประโยชน์ทั้ง ๒ ฝ่าย คือ ทางป่าไม้ก็ไม่ให้เสีย
ประโยชน์ทางราษฎรผู้ต้องการใช้ไม้หรือผู้ทำไร่เป็นอาชีพก็อย่าให้เดือด
ร้อนเกินควร ทนทางฝั่งซ้ายมีโรงพักตำรวจมัตกาน้อยมีพลตำรวจ ๘ นาย
นายสิบ ๒ นาย

ต่อจากนั้นไปจะต้องล่องเรือเข้าแก่ง ที่ล่องมาแล้วจึงควรนับว่าหมด
ตอนหนึ่ง ลักษณะภูมิประเทศจากเชียงใหม่ ระยะทางตั้งแต่วันที่ ๑๔
ถึงวันที่ ๑๗ ภูมิภาพนั้น คือ ถึงอำเภอเมืองฮอด ผังทางขวา คือ ทาง
เชียงใหม่ มีบ้านเรือนติดต่อกันตลอดพนเขตร้านหนึ่ง ก็มองเห็นบ้าน
ข้างน้ำอีกบ้านหนึ่ง ตามบ้านมีปลูกมะพร้าว กล้วย อ้อย หาดทราย
ชายตลิ่งก็ปลูกยาสูบแลผักต่าง ๆ เช่นต้นหอม เป็นต้น มีเหมืองชักสาย
น้ำเข้านาไหลฝายกันลำน้ำแม่ยั้ง เพื่อตกให้น้ำสูงเข้าปากเหมืองเป็นระยะ
มาตอนจากอำเภอเมืองฮอดไป ลักษณะภูมิประเทศเป็นป่าไม้ บ้านเรือน
ชักห่างเข้า เหมืองและฝายก็ห่างไปตามกัน

ฝายนั้นช่างทำสมด้วยลักษณะภูมิประเทศเสียจริง ๆ คือ ใช้ไม้ไผ่
ซึ่งหาได้ตามป่าแถบนั้นเอง ยัด ๆ ห่างกันประมาณ ๑ คืบ ขวางลำน้ำ
ส่วนหนาประมาณ ๒ คืบ ยาว ๓ คืบ ยาว ๓ วา ยาว เมื่อปักแล้วส่ว
ก็ไปปะ น้ำพัดทรายไหลไปถึงฝายก็ไม่มุ่นอยู่ที่ฝาย ทำให้แข็งแรง
ยิ่งขึ้นเพียงเท่านั้นก็สำเร็จ ทดน้ำให้สูงเข้าปากเหมืองเอาไปใช้ในการ
ทำนาได้ การล่องเรือในฤดูแล้งลำบากอยู่บ้าง ที่ต้องเข็นหรือหามเรือ
ข้ามฝาย แต่จะว่าฝายให้โทษก็ว่าได้ เพราะถ้าไม่มีฝายกันน้ำ
ไว้เป็นชั้น ๆ เช่นนี้ สงสัยว่าน้ำจะไหลเร็วเกินไป เรือจะล่องจาก
เชียงใหม่หาได้ไม่ เพราะฉะนั้นการกันฝายนอกจากได้ประโยชน์เอน้ำ
เข้านาแล้ว ยังเป็นประโยชน์ในทางกักน้ำไว้ให้เรือเดินอีกด้วย

ยังมีสิ่งที่เป็นประโยชน์สำคัญสำหรับเขาน้ำเข้านอกอย่างหนึ่ง คือ
ระหัดน้ำ หรือชาวเมืองเรียกกันว่าหลบ ในที่ใดที่ห่างเหมืองฝาย ที่นั้น
เขาทำระหัดน้ำ เพราะฉะนั้นระหัดน้ำจึงมีคด ๆ กันตลอดทางมา

การทำระหัดน้ำก็ไม่สู้ยาก และไม่ต้อลงทุนรอนมากนัก คือ เขา
ไม้ไผ่มาวงเข้าเป็นวงกลม ๒ วง ซึ่งขอเรียกตามภาษาเกวียนเพื่อให้
เข้าใจง่ายว่ากง แล้วเอาไม้ไผ่ยาวประมาณศอกเศษ ๆ ขนาบวง ๒ วง
นั้นเข้าเป็นส่วนหนาของกง กงนี้ใหญ่วัดศูนย์กลางกว้างประมาณ ๓ วา
เศษบ้าง ๔ วาเศษบ้าง แล้วแต่ส่วนสูงของตลิ่ง เอาไม้จริงกลม ๆ
ทำคุม และเอาไม้ไผ่ติดกับคุม ไปผูกกับขอบกงเป็นซี่ก่า ตาม
ขอบกงผูกกระบอกไม้ไผ่ ห่างกันประมาณศอกหนึ่งคอกกระบอกข้าง
กว่าศอกข้าง หนึ่งปากกระบอกเลขนานน้ำ แล้วเอาเสาไม้จริงปักเข้า
ข้างตลิ่ง ๒ คู่ ในคู่ ๑ หลังกันพอระยะไม้คุมจะอยู่ได้ตรงกลาง มีไม้
เป็นรอก แล้วเอาวงระหัดน้ำวางลงให้คุมอยู่กับรอก และให้ตัวกงจมน้ำ
ลงไปประมาณศอก ๑ ข้างศอกกว่าข้าง ขอบกงข้างบนมีรางน้ำวางไว้
ให้พอดีกกับปากกระบอกที่กงจะหมุนเข้าน้ำมาเท รางท่อไม้ไผ่หรือราง
ไม้จริงจากรางไปถึงตลิ่ง ขุดลำรางจากตลิ่งไปเข้านา สายน้ำก็พัด
ให้กงหมุนไปโดยรอบ กระบอกที่ติดกับกงก็ตักน้ำเทลงรางเรื่อยไป
วันยังค่ำคนยังรุ่งไม่มีเวลาหยุด ที่ใดสายน้ำไม่แรงเขาเอาไม้ขี้ด ๆ
สอดสายน้ำให้เข้ามาหาระหัด ไม้ขี้ดก็ไม่ต้อใช้ไม้ใหญ่ ในที่นาตน
เพียงไม้ไผ่ผ่าซีกก็พอ ถ้าที่น้ำลึกใช้ไม้ไผ่ผ่าซีกทั้งสี่ก็มี ระหัดน้ำ

เช่นนี้เหมาะแก่พันทลำนน้ำ ซึ่งตลิ่งไม่สูงกว่าระดับน้ำพนคลองมากนัก และมีน้ำไหลลงทางเดียว รัชต์เช่นนี้ได้เคยเห็นทางลำนน้ำตากแดด แขวงนครสวรรค์กับไทยธานีต่อกัน (คือ ในเขตรอานาโกกรกพระกับ อามะยัพพทัน) ก็มีข้าง

ลำเอี้ยลำแม่ปึง ตลิ่งเตียนคนผ่นเรือล่อง ต้องคึกคักคึกคักฝ่าย ในทำนอง ไม่สู้คล่องค่องเช่นไม่เว้นวาย แม่ปึงเอี้ยเคยได้ประโยชน์ หลั ใสน้ำเข้าน้ำไม่ขาดสาย เลียงราษฎรลำนน้ำไทยได้สบาย แต่ ล่องเรือเบือจะตายคึกคักคน เอี้ย

ตอนล่องแก่ง

วันที่ ๒๑ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๖๕ เวลา ๖.๕๐ ก.ท. จากมืตกา เวลา ๘.๕๕ ก.ท. เรือข้ามแก่งขอกเป็นแก่งน้อยไม่ลื่นากลัว พ้นจาก แก่งขอกก็เห็นน้ำผาส่งตระหง่านอยู่น้ำเรือเรา เรือผ่านผาเต่า เรือก ตามซอผาเตี้ยๆ ซึ่งตั้งขวางอยู่กลางน้ำ เวลา ๑๐.๔๕ ก.ท. เรือข้าม แก่งใหม่่น้อยเวลา ๑๑.๐๕ ก.ท. เรือข้ามแก่งอกม้าน้อย แก่งนี้เป็น แก่งคคอยู่ข้างลำยาากหน้อย เวลา ๑.๒๕ ล.ท. ถึงหาดหยวกทนม่าน อยู่ฝั่งขวา ๔-๕ หลัง ไม่มีการปลูกสร้างอะไรเป็นหลักถ่านนัก เวลา ๒.๔๕ ล.ท. ถึงบ้านก้อ มีบ้านอยู่ทางซ้ายมือ เป็นเขตรอานาโกกรก จังหวัดลำพูน เวลา ๓.๐๓ ล.ท. ลงแก่งก้อ เรือลำหนึ่งต้องกินเวลา ๕ นาทีจึงพันทายาก แล้วหยกเตรียมลงแก่งค้อน ในเวลาที่หยุดกินไฟ

กำลังใหม่ขึ้นให้ล้อย เสียงไม้ที่ใหม่ไฟแตกดังราวกับเสียงชนเล็ก
ในการซ้อมระหว่างกองทัพต่อกองทัพ เวลา ๓.๕๗ ล.ท. ลงแก่ง
ค้อน ทรงมน้ำผาชันแลจนคอตั้งป่า เวลา ๕.๒๕ ล.ท. ถึงน้ำผา
ที่เรียกกันว่าควอก (สิง) คือมีผาเสาเล็ก ๆ อย่างศาลาตั้งตา
ไปไว้บนหุบผาสามหลัง ศาลาทำด้วยฝีมือพอได้ ติดข้อฟ้าใบระกาด้วย
คนเรือบอกว่าตั้งแต่ส่อนเค็นเรือมาประมาณ ๔๐ ปีแล้วก็เห็นอยู่อย่างนั้น
เวลา ๕.๔๐ ล.ท. ลงแก่งผาตา เลยพักนอนที่หาดทรายท้ายแก่ง

วันที่ ๒๒ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๖๕ เวลา ๗.๑๕ ก.ท. จากท้ายแก่ง
ผาตา ผ่านผาผิง หาดอมปาด หาดน้อยที่เป็นแก่งกลาย ๆ ผ่านหัว
สระเรียม เวลา ๑๑.๐๓ ก.ท. ข้ามแก่งสระเรียม ๑๑.๐๘ ก.ท. ข้าม
แก่งขี้หม (อยู่ติดกันน่าจะเป็นแก่งเดียว) เวลา ๑๑.๒๐ ก.ท. ถึงมุ้ง
พวง เรือข้ามแก่ง ๓ นาทีจึงพ้น แก่งนั้นน้ำเชี่ยวมาก ที่เหนือแก่งมีแพ
สักร้อย ๒ แพ เจ้าของบอกว่าจะล่องไปขายจังหวัดตาก เวลาเที่ยงวัน
๑๘ นาที ถึงหาดงวงเป็นท่อน้ำเชี่ยวคล้ายแก่ง เทียง ๔๐ นาทีถึงแก่ง
ข้างร่อง ทนบ้านอยู่ ๔-๕ หลังหากินด้วยการทำดินประสิว เขาเอา
ขี้ค้างคาวมาจากถ้ำในเขาถอย แล้วเอาเคล้าเข้ากับขี้เท่าไม้ไผ่ หรือ
ขี้เท่าไม้ขี้เหล็ก หรือไม้อื่น ๆ บางชนิดก็ได้ แล้วเอาใส่ที่กรองซึ่งทำ
ด้วยไม้ไผ่ เติมน้ำเทมีภาชนะรองน้ำข้างล่าง แล้วเอาน้ำที่กรองได้นั้นไป
ใส่กระทะเคี่ยว คนหนึ่งว่าทำได้น้ำหนักยี่สิบ ๗๐ ชั่ง มีเรือมารับซื้อ
ขายชั่งละ ๗ รูเบย

การลงแก่งข้างร่องนยากรมาก เพราะน้ำตื้นและแก่งคุด จึงต้องใช้วิธีโรย เรือลำหนึ่งกินเวลาราว ๗ นาที พอพ้นแก่งข้างร่องก็ถึงวังวน แล้วถึงผาห้านหลวอยู่ทางขวามือ เป็นน้ำผาชะโงกเงาอยู่ข้างฝั่งน้ำ ถัดมาถึงผาแต้ม เป็นที่งามเพราะเป็นเขาใหญ่มีโพรงถ้ำอยู่หลายโพรง เวลา ๒.๓๕ ล.ท. หยุดพักที่ผางวง ที่นเป็นที่งามแห่งหนึ่งในแก่ง เพราะมีน้ำไหลซึมอยู่เสมอ น้ำที่ไหลซึมนี้จับกันเป็นหินชนิดหินฟองน้ำขาวสะอาด เป็นวงย่อยลงมาจากที่สูงและมีถ้ำอยู่ด้วย จากผางวงผ่านวังสิง เวลา ๔.๓๐ ล.ท. ถึงแก่งข้างเป็นแก่งใหญ่ เรือต้องโรยเปลี่ยนเวลาลำหนึ่งประมาณ ๘ นาที เวลา ๕.๔๐ ล.ท. ถึงแก่งสรว้อย เรือต้องโรยอีก แก่งนี้เป็นแก่งใหญ่เหมือนกัน และมีก้อนหินใหญ่ๆ ขวางอยู่มากด้วย พ้นแก่งสรว้อยเวลา ๗.๑๕ ล.ท. พักนอน

วันที่ ๒๓ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๖๕ เวลา ๗.๓๐ ก.ท. ออกจากที่พักทำยแก่งสรว้อย แลไปทางน้ำเรือเห็นเขาเหลื่อมกันเป็นฉากคล้ายกับว่าจบบึงลำน้ำเสีย เวลา ๗.๔๗ ก.ท. เรือข้ามแก่งอ้อมหลุนน้ำเชี่ยวมาก เรือยางลำกระแทบหินชำรุด เวลา ๑๐.๔๐ ก.ท. ข้ามแก่งหาดผาหิน ที่นเป็นปากสบต้น คือ ลำห้วยแม่ต้นมาลงต่อท้ายสบต้นก็ถึงแก่งขียาอยู่ใกล้เกือบเป็นแก่งเดียวกับแก่งผานิน ที่นเป็นที่เขตร่เขียงใหม่ต่อกับจังหวัดตาก

ห้วยแม่ต้นนั้นต้นทางมาจากดอยตุง ทิศเหนือเมืองต้นเคินผ่านน้ำโรงพักเมืองต้น อ้นเอนแม่ชอก พวกเมืองต้นเอนน้ำในห้วยนี้ใช้ปน

ประโยชน์ในการทำนาได้บ้าง แต่เดิมเป็นประโยชน์ในการล่องซุงด้วย แต่เดี๋ยวนี้ป่าไม้แม่น้ำได้ตัดเสียแล้ว เวลา ๑๑.๐๓ ก.ท. ลงแก่งใหม่ อะคอย แล้วลงแก่งหาค้ายเมือง เวลา ๑๑.๒๔ ก.ท. ถึงแก่งอาบนาง เป็นเขามีน้ำซึมฤดูฝนว่าตกเป็นลำธาร ช่องเรือเดินแคบเลาะเข้าไป ใกล้ลำน้ำ จึงต้องโรย

ที่แก่งอาบนางนี้ มีเรื่องเล่ากันว่า นางจามเทวีธิดาพระเจ้ากรุง ละโว้ ซึ่งชาวทมิฬไทยได้ขอร้องมาครองนครทมิฬไทยมาด้วย น้ำที่แก่งนี้ จึงเรียกว่าแก่งอาบนาง เวลา ๒.๐๒ ล.ท. เรือลงแก่งฟ้าปลิ้น แล้วมาลงแก่งห้อมใหญ่ซึ่งอยู่ติดกัน เวลา ๒.๑๔ ล.ท. ลงแก่งผาเหล็ก เวลา ๒.๒๗ ล.ท. ลงแก่งหาคิ้ววี่ แล้วลงแก่งมกเพียงและแก่งข้ง เวลา ๓.๑๕ ล.ท. ลงแก่งสามจูม เป็นแก่งเล็ก ๆ ทั้งนั้น เวลา ๓.๒๖ ล.ท. ลงแก่งสองแคววงเกวียนเป็นแก่งที่ยาวและคดมาก ใช้เวลาโรย ลำหนึ่งประมาณ ๒๐ นาที พอพ้นแก่งนี้เห็นคอยพระบาททอดยาว เวลา ๕.๕๗ ล.ท. ถึงแก่งสองแควท่าวัด แล้วมาลงแก่งผาหมอน เวลา ๗.๑๐ ล.ท. ตั้งค้ำกลางแก่งผาหมอนนี้เอง แก่งสองแคววง เกวียนสองแควท่าวัดและผาหมอนนี้อยู่ใกล้กันพอพ้นแก่งหนึ่งก็ถึงแก่ง หนึ่ง นับว่าเป็นแก่งเดียวกันก็ได้ เป็นแก่งที่ลงยาก ต้องโรยทั้ง ๓ แก่ง วันที่ ๒๕ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๖๕ เวลา ๗.๓๕ ก.ท. ออกจากที่พัก แก่งผาหมอนข้ามแก่งอกม้า กินเวลาโรยเรือลำหนึ่งประมาณ ๕ นาที พอพ้นแก่งอกม้า ก็ข้ามแก่งผาแตก เวลา ๑๑.๒๐ ก.ท. ถึงเกาะเกลือ

เขตรักษาอาณาเขต จากเกาะเกล็ดถึงแก่งตะลัน้อยเรือต้องโอบ มาข้าม
แก่งเล็ก ๆ อีก ๒ แก่ง คือ แก่งกวางและแก่งความอยู่ติดกัน เวลา
๒.๕๗ ล.ท. เรือถึงแก่งตะลัน้อยลงเป็นแก่งใหญ่ น้ำลึกไม่มาก เวลา
๔.๓๘ ล.ท. ถึงห้วยปากกาเข้าเขตร้อยลมน ที่เรียกว่าร้อยลมนั้น คือ เป็น
ช่องเขาทางลม เวลาบ่ายลมจืด เรือเดินลำบาก พันร้อยลมน้ำข้ามแก่ง
น้อย ๆ อีก ๓ แก่ง จึงถึงผากระต่ายติด ๆ กัน ถ้าเป็นฤดูน้ำก็เห็นจะ
เป็นแก่งใหญ่ เพราะมีหินก้อนใหญ่ ๆ ค้างอยู่มาก ถึงนั้นแนวเขาค่อย
ห่างออกจากกัน และห่างฝั่งออกไปบ้าง ไม่ใคร่น้ำผาชะโงกอยู่ริมน้ำ
แล้ว เวลา ๕.๐๘ ล.ท. ข้ามแก่งข้ามข้ามผ่านหาดเข้าตอถึงแก่ง
ส้มป่อย เวลาห้าค่ำหยุดพัก

วันที่ ๒๕ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๖๕ เวลา ๖.๓๐ ก.ท. ข้ามแก่ง
ส้มป่อยซึ่งเป็นแก่งที่ลัด นับว่าเรือไต่ผ่านแก่งมาหมดเพียงเท่านั้น

การล่องแก่งนั้น ถ้าจะพูดอย่างเข้าใจง่าย ๆ ก็คือ ล่องเรือจาก
ยอดเขาลงมาเชิงเขานั้นเอง ๒ ข้างฝั่งเป็นภูเขาตั้งเป็นหน้าผาสูงชันชันชัน
กันตลอดทาง เขาเหล่านั้นมีต้นไม้เล็ก ๆ ทั่วเขาทางลำปาง ที่ใดซึ่งมี
แนวหินขวางน้ำ ที่นั้นก็เรียกว่าแก่ง เรืออยู่บนแก่ง แลลงไปท้ายแก่ง
เรือสูงกว่าตั่ง ๓ วา ๔ วา ก็ถึง แต่ที่ไม่น่ากลัวนัก เพราะไม่สูงหักลง
ไปที่เคียว เป็นทางค่อย ๆ ลาดแต่ถึงกระนั้นทั้งนายท้ายและคนเรือ
ก็ต้องเป็นผู้ชำนาญอยู่ เกือบจะต้องรู้ว่าหินก้อนไหนที่อยู่นั้นนั้นอยู่ตรงไหน
บ้าง มีคนนั้นเรืออาจโดนกับหินแตกเป็นอันตรายได้

การล่องแก่งเรียกกันเป็น ๒ วิธี คือ ฝายอย่างหนึ่ง ไร้อย่าง
หนึ่ง ฝายนั้นเฉพาะแก่งที่ง่ายและตรง ปล่องเรือลงมาตามสายน้ำ
นายท้ายและคนล่องต้องคอยระวังไม่ให้เรือกระทบหิน ถ้าเอนแก่งที่ยาก
คือคดเคี้ยวและก้อนหินมากต้องใช้วิธีไร คือคนเรือก็ต้องระวังเรืออยู่
ตามธรรมชาติ แต่มีคนอีกจำพวกหนึ่งเอาเชือกผูกท้ายเรือแล้วค่อย ๆ
หย่อนลงมาจนกว่าจะหมดที่ยากจึงแกะเชือกปล่อย ถ้าประมาณเขา ๆ
ส่วนสูงที่ค่อย ๆ ลงมาตามแก่ง จากบ้านมีคากาจนพันแก่งสมัยก่อนเห็น
จะไม่น้อยกว่า ๓๐๐๐ ฟุต

มีปัญหว่าแก่งต่าง ๆ ทำให้เรือเดินยากถึงเพียงนี้ เหตุใดจึงไม่
ระเบิดเสียให้หมดเล่า ผู้ที่ไปเห็นลักษณะภูมิประเทศคงตอบไม่เสียง
เดียวกันว่า ระเบิดไม่ได้ไปอันชาติ แก่งเหล่านั้นเองเป็นประตูน้ำอันวิเศษ
ที่ธรรมชาติได้ตกแต่งให้ดีขึ้น ถ้าไม่มีแก่งผลร้ายจะมีเป็นอันมาก คือ
น้ำจะรีบไหลลงมาจากเชิงใหม่จนหมดสิ้น ทำให้เชิงใหม่เป็นบ้าน
เป็นเมืองอยู่ไม่ได้ และทั้งสงสัยว่ากรุงเทพมหานครก็จะอยู่ไม่ได้
ด้วยเหมือนกัน เพราะน้ำ ๆ ก็รีบไหลลงมาท่วมเรือกสวนไร่นา
บ้านช่องหมด เพราะฉะนั้นแก่งจึงเป็นของที่ควรสงวนไว้ไม่ให้ใคร
ทำลาย

อันลักษณะภูมิประเทศในแก่งนั้น ถ้าว่ากันด้วยการชมห้วยชมเขา
ก็งามนักงามหนา จะกล่าวก็จะยืดยาว ขอกล่าวแต่ย่อเพียงว่า ท่านผู้ใด
ที่เคยไปเที่ยวในแนวเขายาว ๆ ที่มีน้ำไหลมีต้นไม้เขียวชะอุ่มอยู่ตลอด

ความงามเป็นฉันทิโก ในแก่งนั้นก็เป็นฉันทิโก แต่ข้าวและอาหารอื่น ๆ นั้น อย่างนี้หวังว่าจะไปหาในแก่งได้ เพราะที่ว่างจากเขาไม่มี ไม่มีใครไปสร้างเคหะสถานย่านเรือน ส่วนปลานั้นหากินได้บ้างเล็ก ๆ น้อย ๆ มีวิธีจับปลาของพวกล่องเรือในแก่งชนิดหนึ่ง ซึ่งเป็นวิธีที่ง่ายและแก้รำคาญใต้อยู่บ้าง คือ เอาบาฉุนมาขยี้เป็นก้อนย้อม ๆ เอาข้าวสุกพอกข้างนอกแล้วโยนลงในน้ำ ไม่ต้องรอเรือ ๆ ก็คงล่องไป ปลาตัวใดเจอเข้าก็ซุกเหยื่อแล้วเกิดเมลาลอยไปตามกระแส น้ำที่วนเรือเอง พอมองเห็นปลาเมลาคนก็โตะลงน้ำวิ่งไล่จับเป็นอันสำเร็จพิชิต

วันที่ ๒๕ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๖๕ เวลา ๘.๓๕ ก.ท. ถึงหน้าเขาเจ้าหลวงทั้งสี่ ว่ากันว่าเขานี้มีน้ำผาชันและมีถ้ำ เวลา ๘.๕๐ ก.ท. ถึงพระธาตุลอยคำบล้านนา (มีพระธาตุรูปเป็นสถูปสูงประมาณ ๖ วา) ผ่านบ้านท่าพิมานที่บ้านนี้มีบ้านของบริษัทยอเนศวรเป็นเรือน ๒ ชั้น มีมุขกลางหลังคามุงกระเบื้องอยู่ทางฝั่งขวา เวลา ๙.๑๐ ล.ท. ถึงเขาพระผายอยู่ทางฝั่งขวา เรียกกันว่าสามเงา ชาวเรือถือน้ำว่าถ้ำนี้ต้องได้น้ำดีการเสียดจะคุ้มกันให้อยู่เย็นเป็นสุข เวลาบ่ายคำหยดพักที่ขานยาบาง

วันที่ ๒๖ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๖๕ เวลา ๖.๒๐ ก.ท. จากบ้านยาบางบ้านนี้เป็นบ้านติดต่อกันไปไกลและมีระดับน้ำข้างต่ำ ๆ เวลา ๘.๒๕ ก.ท. ถึงสมแม่วังอยู่ทางฝั่งซ้าย (คือที่ลำน้าวังมารวมกับลำน้ำยั้ง) เป็นเขตรตำบลตากออก ทางฝั่งขวาเป็นตำบลเกาะตะเภา ลำแม่น้ำกว้างมากเกือบ ๒ เท่าลำน้าเจ้าพระยาตรงท่าราชวรดิษฐ์แต่ตนมีหาดทรายผุด

ต้องเดินตามร่องน้ำวงไปเวียนมา ชั่วโมง ๑ เรือไปไม่ได้ ถึงไหน
เวลา ๑.๑๕ ล.พ. ถึงอำเภอบ้านตากพักที่นี้

ตามทางตั้งแต่ออกจากแก่งมีบ้านเรือนติดต่อกันไปเป็นหย่อมใหญ่
บ้างเล็กบ้าง มีต้นมะพร้าว, กล้วย, อ้อย, หนาคาชน การทำไร่ตาม
ริมฝั่งห่างไปไม่เหมือนอย่างเหนือแก่ง ระวังน้ำจรัยบไม่เทเหมือน
ที่มาแล้ว

ที่ว่าการอำเภอตากเป็นเรือนไม้ แปลนของกระทรวง (แต่รุ่นเก่า)
มีมุขหน้า ใต้ถุนเตี้ย แยกต่อยกกับอำเภออื่น ๆ ในมณฑลนี้หลาย
อำเภอ มีอำเภอโกรกพระ อำเภอพยุหะคีรี อำเภอมะโนรมย์ เป็นต้น
เข้าใจว่า สร้างในยุคเดียวกัน ครั้งเจ้าคุณอมรินทรภักไชย (พระยา
รัตนกุล) เป็นสมุหเทศาภิบาล

เรือนนายอำเภอ เป็นเรือนไม้จริง ใต้ถุนเตี้ย มีมุขข้าง
บ้านปลัดอำเภอยังไม่มี ต้องเช่าเขาอยู่
โรงพักตำรวจมอของเก่าทำใหม่ ด้วยใช้เงินค่าซ่อมแซม
เพียง ๑๕๐ บาท ไม้โดยมากตัดเองเลื่อยเอง ทำได้กว้างขวางพอ
สมควร จึงนำชมความพยายามอยู่

หลังที่ว่าการอำเภอมีลำห้วยตากไหลมารวมลำน้ำในฤดูแล้งมีน้ำ
ไหลริน ๆ ทราบว่าต้นน้ำมาแต่กุ่ม่วงในตำบลบ้านนา เป็นประโยชน์แก่
การทำนามากอยู่ นาท่อศรีลำห้วยนี้ เขากั้นฝายขุดเหมืองให้น้ำเข้า
ไปใช้ได้ปีละ ๒ ครั้ง

อำเภอในราคาที่น่าสูงมาก ไร่หนึ่งประมาณ ๓๐๐ บาท ทั้งนี้เพราะ
ที่ ๆ เหมาะแก่การทํานานั้นหายากนอกจากเป็นที่เขา ถิ่นที่ลุ่มเกิน
ไปเสียมาก

สินค้ามีข้าวและไม้เป็นพื้น ล่องลงไปขายปากน้ำโพ มีตลาด
ขายของเล็กน้อย อยู่ทางใต้ที่ว่าการอำเภอ

วันที่ ๒๗ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๖๕ เวลา ๖.๒๕ ก.ท. จากอำเภอ
บ้านตาก เวลา ๓.๓๐ ล.ท. ถึงจังหวัดตาก บ้านเรือนและการเพาะปลูก
ตามระยะทางที่มาเหมือนวันก่อน

จังหวัดตากเคยวัน ตั้งอยู่ฝั่งซ้ายของลำน้ำแม่ปิง ศาลากลาง
จังหวัดเป็นตึกเก่าๆ สร้างครั้งพระยาพิสุทธิธรรมธาดาเป็นเจ้าเมือง (ราว
พ.ศ.) ชุกโครมมากแล้ว ควรจะถึงคราวสร้างใหม่

โรงพักตำรวจภูธรเสาก่ออิฐ เครื่องบนไม้จริง แยกเดี่ยวกับ
โรงพักโดยมากที่สร้างใหม่

เรือนจำรั้วไม้ห้องขังนักโทษทำตามแปลนของกระทรวงมหาดไทย
(ครั้งนั้นเรือนจำยังอยู่ในความบังคับบัญชากระทรวงมหาดไทย)

ศาลเป็นเรือนไม้ชั้นเดียว ใต้ถุนเตี้ย แปลนเดียวกับศาลอื่น ๆ
อีกหลายศาล

มีถนนสายยาวไปตามลำน้ำ ๒ สาย ห่างกันประมาณ ๓ เส้น
มีสายซอยอีก ๒ หรือ ๓ สาย

จังหวัดนี้เป็นที่ตั้งกรมทหารพรานในกองพลทหารบกที่ ๖ โรงทหาร
อยู่ที่ตำบลหนองหลวง เหนือศาลากลางจังหวัดห่างกันประมาณ ๕๐ เส้น
ภูมิประเทศที่ตั้งโรงทหารเป็นลูกเนินสูง ๆ ต่ำ ๆ ค่อนข้างมาก ข้างโรงทหาร
มีหนองเรียกว่าหนองหลวงการค้าขายจังหวัดนี้ชุกโครมไปมาก ห้าง
เข้าก็กว้าง เรือบรรทุกสินค้าก็จอดอยู่เฉย ๆ ทั้งนี้เป็นเพราะรถไฟถึง
นครเชียงใหม่ การขนส่งสินค้าขึ้นลงสำหรับนครเชียงใหม่ ซึ่งเคยผ่าน
จังหวัดนี้ได้ลดน้อยถอยลงไป

เมื่อข้ามจากจังหวัดนี้มาอีก ๆ หนึ่ง ชื่อวัดเขาแก้ว เขาว่า ๆ
เป็นที่ซึ่งพระเจ้าตาก (สิน) ทรงเสด็จพระบารมีฝ่าด้วยแก้วเชิง

วันที่ ๑ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๖๕ เวลา ๗.๐๐ ค.ท. จากเมืองตาก
ผ่านกิ่งอำเภอเมืองตาก ผ่านผาต่าง (เป็นเขาคด ๆ เขาพยุหะ) (หัว)
เวลา ๗.๓๐ ล.ท. พักที่สภาม (ลำห้วยยมบรรจบกับลำน้ำยม ไม่ใช่
ลำน้ำยม)

วันที่ ๒ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๖๕ เวลา ๗.๓๐ ก.ท. จากสภามเวลา
๑๐.๔๕ ก.ท. ถึงคลองวังเจ้า ทุ่งเป็นเขตรรจังหวัดตากกับจังหวัด
กำแพงเพชรต่อกัน เวลา ๒.๐๐ ล.ท. ถึงปากคลองเมือง อยู่ทางฝั่งขวา
เวลา ๔.๔๔ ล.ท. ถึงบ้านท่าไม้แดง มีคลองแม่ระกาอยู่ทางฝั่งซ้าย
เวลา ๕.๓๐ ล.ท. ถึงเกาะพิมลพุกท่น

ภูมิประเทศที่มาวนระยะห่างกว่าเมืองวาน เมื่อเข้าเขต
กำแพงเพชรแล้วเห็นป่าไม้สูง ซึ่งผลิตลักษณะกับจังหวัดตากทีเดียว

วันที่ ๓ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๖๕ เวลา ๗.๓๐ ก.ท. จากเกาะพินุลผ่าน
คลองสวนหมาก อยู่ทางขวามือ เป็นคลองใหญ่ ที่ปากคลอง
แง่มได้มีวัดมีพระเจดีย์รูปพระเจดีย์มอญ เวลา ๒.๐๐ ล.ท. ถึงจังหวัด
กำแพงเพชร

ศาลากลางจังหวัดกำแพงเพชรตั้งอยู่ทางฝั่งซ้ายของลำน้ำปิง หลัง
ศาลากลางเป็นกำแพงเมืองเก่า ตัวศาลากลางเป็นเรือนไม้ หลังยาว
มีมุขกลาง ใต้ถุนเตี้ย เป็นแบบของกระทรวงมหาดไทย แต่เป็นแบบ
รุ่นเก่า งานอำเภอร่วมอยู่ในศาลากลาง ซึ่งออกจะคับแคบ ทางเหนือ
ศาลากลางมีโรงพักและเรือนจำ เรือนจำเป็นระเนียด แต่บริเวณค่อนข้าง
คับแคบ โรงพักตำรวจจรดเสาปูน ใต้ถุนเตี้ย และเป็นโรงพัก
ขนาดกลาง ตอนใต้ศาลากลางมีจวนผู้ว่าราชการจังหวัด เป็นเรือนไม้
๒ ชั้น ๒ หลัง มีมุขกระสันต่อกัน ทำนองจะเลียนแบบจวนสมุหเทศา
ภิบาลมณฑลนครสวรรค์เดิมนั้น ส่วนบ้านที่พักข้าราชการนั้นเป็นเรือน
ไม้จริงมุงกระเบื้องข้าง มุงจากข้าง มีถนนสายยาวไปตามลำน้ำอยู่
สายหนึ่ง ชื่อถนนเทศา สายสักตึกอีกสายหนึ่ง ชื่อถนนวิเชียร

ส่วนบ้านเรือนและตลาดตั้งยาวไปตามลำน้ำอยู่ข้างซดโตรม ด้วย
เหตุผลเช่นเดียวกับจังหวัดตาก

จังหวัดกำแพงเพชรเคยเป็นเมืองสำคัญในสมัยโบราณ มีกำแพง
เมืองและโบราณวัตถุ เช่นเทวสถานและวัดร้างอยู่มาก ผู้ประสงค์
จะทราบโบราณวัตถุในเมืองกำแพงเพชรให้เลียบค ควรรอ่านพระราช
นิพนธ์เรื่องเที่ยวเมืองพระร่วง

วันที่ ๔ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๖๕ เวลา ๖.๔๐ ก.ท. จากกำแพงเพชร
 เวลา ๑.๓๕ ล.ท. ถึงวังพระธาตุ ที่วังพระธาตุนี้มีวัดร้าง มีพระเจดีย์
 ๕ เหลี่ยมย่อมุมทรงสูง มีศาลาและโบสถ์ร้าง เห็นจากวัดร้างนี้
 ขึ้นไปประมาณ ๑๐ เส้น เขาวัวมีเชิงเนินดินยาวตามลำน้ำประมาณ
 ๔๐ เส้น ส่วนกว้างประมาณ ๓๐ เส้น ชาวบ้านเรียกกันว่าเมืองตา
 ขีปม แต่สงสัยว่าจะไม่ใช่เมืองหน้าจะเป็นค่าย สำหรับตั้งรับข้าศึก
 ในครั้งใดครั้งหนึ่ง

เวลา ๔.๓๘ ล.ท. ถึงบ้านโคกแป้นบ้านใหญ่ ว่ากันว่าพลเมืองที่นี่
 ก็มีกิริยามารยาตร์เช่นช้อยผิดกว่าที่อื่นบางแห่ง ท่านที่ใฝ่ใจในโบราณ
 คดีบางท่านลงความเห็นว่าเป็นเทพนครและไม่ใช่เป็นเมืองหลวงจริง เป็น
 แต่มาตั้งชั่วคราว ในเวลาที่กำลังค้นหาภูมิประเทศสำหรับตั้งพระนคร
 หลวง เวลา ๖.๐๐ ล.ท. ถึงบ้านเกาะตำรัง หยุดพักที่
 ภูมิประเทศที่มานั้น เป็นป่าสูงมีไม้ตะแบกมาก ที่ใดมีบ้าน
 ที่นั้นก็ปลูกต้นผลไม้ แต่ส่วนมากทำไร่กล้วย

วันที่ ๕ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๖๕ เวลา ๗.๐๐ ก.ท. จากบ้านเกาะตำรัง
 ผ่านบ้านคลองแขยง บ้านวังนางวาง อำเภอขาณุ อำเภอฟักที่หาดท่า
 มะขาม

วันที่ ๖ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๖๕ เวลา ย่ำรุ่ง ๔๕ นาที ออกจากหาด
 ท่ามะขาม เวลาเที่ยงวันกับ ๓๕ นาที ถึงกิ่งอำเภอแสนตอ มีโรงพัก
 ตำรวจภูธรย่อย ที่ว่าการกิ่ง เป็นเรือนไม้จริง มุงแฝก จากแสนตอ

ถึงหาดซอม เวลา ๓.๐๐ ล.ท. หนึ่งเป็นอำเภอชาลุกซ์อำเภอบรรพต
ต่อเขตรกัน เวลา ๓.๔๕ ล.ท. ถึงบ้านยางแก้วเป็นบ้านใหญ่อยู่ทาง
ขวามือ มีเรือเป็ดประทุนใหญ่ๆ จอดอยู่เกือบ ๒๐ ลำ หนึ่งทราบว่าเพนทำ
สินค้าข้าว โดยมากมาจากตำบลโนนขี้เหล็กและบ้านไร่ต่อเขตรอำเภอ
โกรกพระ นอกจากสินค้าข้าวก็มีไผ่และไม้กระยาเลยมายัง เวลา ๖.๐๐ ล.ท.
พักที่บ้านแก่ง

ลักษณะภูมิประเทศเมื่อเข้าเขตรจังหวัดนครสวรรค์แล้ว ฟ้าไม่
ใหญ่ๆ สูงๆ ไม่ไคร่มี มีข้างก็เป็นป่ายาง มีบ้านเรือนราษฎร
บางแห่งเป็นบ้านใหญ่ๆ

วันที่ ๗ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๖๕ เวลา ๗.๐๐ ก.ท. ออกจากบ้านแก่ง
เวลา ๘.๕๕ ก.ท. ถึงอำเภอบรรพต

ที่ว่าการอำเภอบรรพตเป็นเรือนไม้ แบบเดียวกับอำเภอบ้านตาก
เหนืออำเภอมีตลาดเป็นบกแผ่นพอสมควร ทั้งนี้เพราะเพนทำสินค้า
เข้าทางตำบลตาบวแขวงอำเภอโกรกพระมาลง จากอำเภอบรรพต
ผ่านบ้านหกวาง

หลังบ้าน มีบึงซึ่งมีปรากฏในพงศาวดารว่า เมื่อจุลศักราช ๑๐๖๔
บมเมย จัตุศก สมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ ๘ (คือ พระเจ้าเสือ)
ได้เสด็จลงมาโพนช้างที่โนนทอง ทรงเห็นว่าบึงนี้เป็นบึงใหญ่ ได้
ตั้งชื่อไปจะเสียเวลามาก จึงโปรดให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอทั้ง ๒ พระองค์

เป็นแม่กองคุมพลมณฑลข้ามาขังให้แล้วเสร็จในคืนเดียว ถนนนั้นเดี๋ยวนี้
มีแนวอยู่

จากบ้านหลวงผ่านบ้านเขาคิน บ้านกระเบื้อง บ้านแก่ง เวลา
๘.๐๐ ล.ท. พักบ้านทรายงาม

วันที่ ๘ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๖๕ เวลา ๘.๐๐ ก.ท. จากบ้านทรายงาม
ถึงปากน้ำโพ เวลาเที่ยงวัน

ตามระยะทางที่ล่องเรือมานอกจากภูมิประเทศและการทำมาหากิน
ที่ได้กล่าวมาข้างแล้ว การค้าขาย การเพาะปลูก การรับจ้างล่องเรือ
ซึ่งเป็นอาชีพของคนทั่วไปใน ๒ฝั่งน้ำที่ผ่านมา นั้นวันนี้แต่ละคน
เพราะเมืองและอำเภอเหล่านั้นกลายเป็นมาดังในทางลบล้างแล้ว ด้วย
สินค้าและผู้คนที่จะขึ้นล่องไปนครเชียงใหม่ รถไฟได้ตัดทอนเอาไป
เป็นเจ้าหน้าที่เสีย

เลขที่

เรื่อง

วันขึ้น

ผู้ขึ้น

วันส่งคืน

17/10/95

๕๐๐๐, พ. ย. ๕ ๖๖๕